

άγροτικές έρευνες στήν Έλλάδα

του
Guy Burgel

Καθηγητή στο Université
de Paris X — Nanterre

Μετάφραση: Δρ. Μελέτιος Δ. Θεοφίλου

Αυτό το έργο δημοσιεύτηκε στο *Mémoires et Documents*, τόμος 13, έκδοση του CNRS, Παρίσι, 1972.

Η άγροτική οικονομία και η άγροτική κοινωνία της σύγχρονης Ελλάδας παύουν πιά να βρίσκονται στην άφανεia.¹ Ωστόσο, λείπουν ακόμη πολλές περιφερειακές μελέτες για να μπορέσει κανείς να επιχειρήσει μία αξιολογή συνολική σύνθεση.

Εκείνο που λείπει κυρίως είναι μία πραγματική άγροτική ιστορία της νεότερης Ελλάδας, από την οποία θα καταφαινόταν ή συνεχόμενη ή διακεκομμένη πορεία της σημερινής καταστάσεως. Παρ' όλ' αυτά, στη διάρκεια των ταξιδιών και των έρευνών μας στην ελληνική ύπαιθρο, αναγκαστήκαμε να προβοίμε σε όρισμένες συσχετίσεις: πέρα από τά διάφορα ιστορικά δεδομένα και τις τοπικές συνθήκες, ή πρόσφατη και με έπιταχυνόμενο ρυθμό εξέλιξη, άφου άρχισε ή οικονομική άνασυγκρότηση της χώρας, βάζει τή σφραγίδα της ολοένα και πιο βαθιά στά τοπία και στους ανθρώπους. Καί πρώτ' άπ' όλα, ή κινητικότητα του άγροτικού πληθυσμοί. Τό φαινόμενο δέν είναι καινούργιο στην ελληνική ύπαιθρο. Η μαζική έγκατάσταση εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων της Μ. Άσίας από τό 1922 μέχρι τό 1930 είναι ακόμη ολοζώντανη στο πνεύμα και τή νοοτροπία των χωρικών που κατοικούν τις πεδιάδες της Βόρειας Ελλάδας: τή Θεσσαλία, τή Μακεδονία, τή Θράκη. Ωστόσο, έδω και είκοσι χρόνια, ή κίνηση άλλάζει κατεύθυνση και χαρακτήρα. Δέν άδειάζουν πιά μόνον οι όρεινές περιοχές, αλλά και οι πεδιάδες χάνουν τους ανθρώπους τους.

Βέβαια, στη Θεσσαλία και τή Θράκη κυρίως, ή μόνιμη έγκατάσταση των νομάδων (Βλάχοι-Σαρακατσάνοι)² φέρνει νέο αίμα στην πεδιάδα. Τελικά όμως, πρόκειται μάλλον για άλλαγή προτιμήσεων σχετικά με τό κατάλυμα της πεδιάδας που φιλοξενούσε κάθε χειμώνα ζώα και ανθρώπους, και όχι για μία επανάσταση. Έτσι, περνάμε από ένα «άντιστροφο ήμνομαδισμό, όπου τό μόνιμο στοιχείο είναι τό όρεινό χωριό... σε ένα άμεσο ήμνομαδισμό». ³ Με πνήντα τουλάχιστον χρόνια καθυστέρηση, ή Θεσσαλία γνωρίζει άπ' αυτή τήν

1. Βλ. κυρίως: Guy Burgel, *Pobía, étude géographique d' un village crétois*, Athènes, 1965, 140 σελίδες, John Campbell και Ph. Sherrard, *Modern Greece* (chapitre «The Greek Countryside»), Londres, 1968, 424 σελίδες, E. Fuldner, *Agrar geographische Untersuchungen in der Ebene von Thessaloniki*, Frankfurt/Main, 1967, 146 σελ., B. Kayser, *Margariiti*, Athènes, 1964, 39 σελ., P.-Y. Pécoux, *Les paysans de la rive orientale du Bas Nestos*, Athènes, 1969, 61 σελ., M. Sivignon, «Aspects d' une plaine méditerranéenne: la Thessalie», *Revue de Géographie de Lyon*, 1965, σελίδες 101-129, του αυτού: «Les pasteurs du Pinde septentrional», *Revue de Géographie de Lyon*, 1968, σελίδες 5-43.

2. Βλάχοι και Σαρακατσάνοι είναι δύο πρωταρχικές πολιτισμικές (ethnies) ομάδες των ποιμένων-νομάδων που συναντάει κανείς στην Έλλάδα.

3. M. Sivignon, «Les pasteurs du Pinde septentrional», όπ.π.

άποψη τις ίδιες διαδικασίες που όδήγησαν τους όρεσιδίους ποιμένες του όρους Κυλλήνην, στην Πελοπόννησο, να ριζώνουν εκεί και να γίνουν γεωργοί στην παράκτια πεδιάδα του Κορινθιακού Κόλπου.

Πραγματικά, η άγροτική Έλλάδα ζει συγχρόνως δύο στάδια που άκολουθήθηκαν διαδοχικά στη Δυτική Μεσόγειο: την κάθοδο του όρεινου πληθυσμού προς την πεδιάδα, και την άγροτική έξοδο προς τις πόλεις, η όποία επηρεάζει στο έξζης περισσότερο ίσως την πεδιάδα παρά τó θουνο. Έτσι, από τó 1950 τά κύματα τών μεταναστών, που συγκλίνουν από την Πελοπόννησο προς την Άθήνα, προέρχονται από τις πεδιάδες της Ήλείας, καθώς και από τά θουνα της Λακωνίας και της Άρκαδίας. Μέ τόν ίδιο τρόπο, τά λεκανοπέδια της Μακεδονίας εφοδιάζονται από δώ και έμπρός τήν πρωτεύουσα με περισσότερους κατοίκους άπ' ό,τι τά χωριά της Πίνδου και τού Όλύμπου.

Και τά που μέσα σ' αυτόν τόν άγροτικό κόσμο, που 'χει επηρεασθεί από τις έναλλαγές της ιστορίας που όι φάσεις της άλληλοδιαδέχονται ή μία τήν άλλη, παρεμβαίνει ό παρατεταμένος άπόηχος της βιομηχανικής Εύρώπης που ζητάει έργατικό δυναμικό. Όπως ό άγροτικός πληθυσμός της Δυτικής Εύρώπης άφανιζόταν τόν 19ο αιώνα άκολουθώντας τούς ρυθμούς της έκβιομηχανίσεως, έτσι και ό ελληνικός έπαρχίας άφανιζόταν άκολουθώντας τις τάσεις της γεωργικής οικονομίας, με την επίταχυνση που παρατηρείται σ' όλους τούς τομείς και που έχει σαν άποτέλεσμα να απέχει σήμερα ή Θεσσαλονίκη από τó Μόναχο 24 ώρες με τó τρέινο.

Μέ τά νέα αυτά χαρακτηριστικά, ή μετανάστευση προς τούς βιομηχανικούς πόλους της Δυτικής Εύρώπης δέν έχει πιά τις συνέπειες που είχε τó χωρίς γυρισμό ξεκίνημα γιά τήν Άμερική ή τήν Άυστραλία, ή άκόμη ή άγροτική έξοδος προς τις πόλεις τού έσωτερικού.

Κατά περίεργο τρόπο, αυτούς που φεύγουν γιά τή Γερμανία εκείνοι που μένουν τούς περιβάλλουν με περισσότερες φροντίδες και περιποιήσεις άπ' ό,τι αυτούς που πρόκειται να έγκατασταθούν στην Άθήνα: στην πρωτεύουσα πρέπει να κυνηγάς τήν τύχη σου, ή άβεβαιότητα της έπιτυχίας συμβαδίζει με τούς πειρασμούς της πόλεως: στη Γερμανία, τó αίσθημα της ασφάλειας και όι ύψηλές άποδοχές άποτελούν τις βασικές προϋποθέσεις μιås διαμονής που κατά τά άλλα είναι πολύ σκληρή. Στους μετανάστες που είναι στην Άθήνα στέλνουν δέματα ή μιτονίνα με λάδι και από τούς έργάτες της Γερμανίας έρχονται έπιταγές. Η πρόσκαιρη μετανάστευση στο έξωτερικό άποφέρει στην άγροτική έκμετάλλευση εισοδήματα σε ρευστό χρήμα.

Η δεύτερη μεταβολή που παρατηρείται στίς

έπαρχίες που βρίσκονται σε έξέλιξη, είναι οικονομική και τεχνική. Η έκμηχάνιση άπλώνεται σε όλες τις περιοχές με τόσο ύπερβολικά ταχύ ρυθμό, που δέν τόν έπιτρέπει ούτε τó ύψος τών άγροτικών έκμεταλλεύσεων, ούτε ή μετριότητα τών άγροτικών εισοδημάτων. Άλλά αυτό, καθώς και ή τάση γιά κάθε είδους άγορά, πρέπει να άποδοθεί στη μεσογειακή νοοτροπία της έπιδειξσεως: κι αυτοί άκόμη που δέν έχουν τή δυνατότητα να κάνουν επενδύσεις, ένοικιάζουν τρακτέρ ή καλλιερητική μηχανή με τήν ώρα, και μ' αυτόν τόν τρόπο ζητούν να τούς άναγνωρισθεί άνθρωπινη άξια. Η χρήση χημικών λιπασμάτων διαδίδεται με τόν ίδιο τρόπο, αλλά μένουν άκόμη πολλά να γίνουν στο τομέα αυτό. Όστόσο, χάρη στην Άγροτική Τράπεζα, δέν ύπάρχει Έλληνας άγρότης που να μή χρησιμοποιεί βιομηχανικά λιπάσματα που κάνουν γόνιμο τó έδαφος, άν και πολλές φορές λόγω ύπερβολικής χρήσεως κινδυνεύουν να καούν όι φυτείες του.

Η μεταβολή της άγροτικής παραγωγής δέν είναι λιγότερο ριζική. Η άποδοτική άγροτική έπιφάνεια⁴ της χώρας άξιολογείται σε διπλή κλίμακα. Παντού ή πεδιάδα άξιοποιείται σε βάρος τού θουνού.

Άλλά κυρίως άπ' τή Βόρειο Έλλάδα με τις έκτεταμένες πεδιάδες προέρχεται όλοένα και περισσότερο τó πιο άξιόλογο μέρος της γεωργικής παραγωγής. Αυτό είναι φανερό ίδιως στην περίπτωση της σιτοπαραγωγής. Η αυτάρκεια της χώρας στόν τομέα τών δημητριακών, από τó τέλος τού 1950, έγινε δυνατή με τήν αύξηση τών σιτοβολώνων και γενικά της παραγωγής, στη Θεσσαλία, τή Μακεδονία και τή Θράκη.

Τά προγράμματα άναπτύξεως που καταρτίζονται στην πεδιάδα της Λάρισας (Θεσσαλία) ή της Σίνδου (Μακεδονία) άντισταθμίζονται προοδευτικά τά έγκαταλειμμένα άλώνια της Άρκαδίας και της Μεσσηνίας (Πελοπόννησος).

Η πρόδος τών κερδοσκοπικών και έμπορικών καλλιερειών είναι τó άλλο σμμαντικό χαρακτηριστικό της σημερινής έξελίξεως. Βέβαια, πριν πολλά χρόνια, ό Έλληνας χωρικός δέν ζούσε με οικονομική αυτάρκεια.

Η σχεδόν άποικιακού τύπου έκμετάλλευση τών νησιών από τούς Ένετούς, ή έφαρμογή τού συστήματος τών «τσιφλικιών» στην ήπειρωτική Έλλάδα, σφυρηλάτησε γιά πολύν καιρό τήν παρά-

4. Σύμφωνα με τά στοιχεία της ΕΣΥΕ (βλέπε: Κατανομή της έκτάσεως της χώρας κατά βασικές κατηγορίες χρήσεως αυτής. Άθήνα, 1975), από τή συνολική έπιφάνεια της χώρας μόνο τó 30,0% άντιπροσωπεύει καλλιεργούμενες έκτάσεις (τις πεδινές έκτάσεις Θεσσαλίας, Μακεδονίας και Θράκης κυρίως), όι όποιες άποτελούν και τή γεωργική γή. 41,9% άντιπροσωπεύονται από βοσκοτόπους, 22,5% από δάση, και 7,6% από έκτάσεις που καλύπτονται από νερά, οικισμούς, και διάφορες άλλες έκτάσεις (Σ.Μ.).

δοση τῆς προεξοφλήσεως στή γεωργική παραγωγή. Τό σημερινό ἀνοιγμα τῶν ἀγορῶν ἐνίσχυσε τίς καθιερωμένες εἰδικές καλλιέργειες καί ὀδήγησε στή δημιουργία νέων καλλιεργειῶν ιδιαίτερα σημαντικῶν ἀπό ἐμπορική ἄποψη, ὅπως εἶναι ἡ καλλιέργεια τοῦ ζαχαροτεύλου.

Ἔτσι, πλάι στή μεσογειακή «τριλογία» τοῦ σίτου, τῆς ἐλιάς καί τοῦ κρασιοῦ, πού ἐξακολουθεῖ ν' ἀποτελεῖ—ἐκτός ἀπό τή Βόρεια Ἑλλάδα ὅπου δέν ὑπάρχει ἐλιά—τή βάση τῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως, ὑπάρχει ἡ Ἑλλάδα τῆς σταφίδας (Μακεδονία, Θεσσαλία), ἡ Ἑλλάδα τῶν ὄσπρων (στὴν περιοχή τοῦ Βερμίου, ἀπό τή Βέροια στήν Ἔδεσσα), καί ἡ Ἑλλάδα τοῦ καπνοῦ ποιότητος (Θράκη).

Ὅλες αὐτές οἱ καλλιέργειες πού προορίζονται γιά τήν ἀγορά, κι αὐτό εἶναι ἕνα τελευταῖο κοινό χαρακτηριστικό, εἶναι καλλιέργειες πού υποστηρίζονται ἀπό τό κράτος. Ὁ Ἕλληνας χωρικός καταχρεώνεται στήν Ἀγροτική Τράπεζα γιά τόν γεωργικό του ἐξοπλισμό, γιά ν' ἀγοράσει σπόρους, λιπάσματα ἢ ζῶα βελτιωμένης ράτσας. Ζητάει τιμές ἀγροτικῶν προϊόντων ὑψηλότερες ἀπό τίς διεθνείς, καί τό ἐπιτυγχάνει. Τό ἥμισυ σχεδόν τῶν Ἑλλήνων ζοῦν ἀκόμη ἀπό τή γεωργία: αὐτό εἶναι μιά διαπίστωση πρωταρχικῆς σημασίας. Ἀλλά ἡ πολιτική τῆς συγκρατήσεως τῶν τιμῶν δέν εἶναι, στήν οὐσία, παρά ἡ συνέπεια τοῦ αὐξανόμενου διαχωρισμοῦ μεταξύ τῆς ἀγροτικῆς οικονομίας καί τῶν τεχνικῶν καί ἀνθρώπινων διαρθρώσεων τῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως. Καί ἐδῶ θρίσκει τή ἡ αἰτία γιά τήν ὁποία ὁ ἀγροτικός πληθυσμός τῆς Ἑλλάδας δέν προόδευσε.

Οἱ ἄνθρωποι φεύγουν, τά μέσα καλλιέργειας διαφοροποιοῦνται, ἡ παραγωγή μεταβάλλεται, ἀλλά ἡ ἀνεπάρκεια τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας, καθώς καί ὁ τεμαχισμός τῶν κλῆρων, παραμένουν. Οἱ ἀγροτικές δομές παρουσιάζουν στασιμότητα.

Ἐπομένως τό ἀγροτικό μέλλον τῆς χώρας ἐξαρτᾶται, ἀναμφίβολα, ἀπό τήν ἰκανότητα ἐξελιξέως τῶν δομῶν βασικά, καθώς καί ἀπό τά μεγάλα σχέδια τῆς χωροταξίας. Μ' αὐτό τό πνεῦμα, προσπαθήσαμε νά παρουσιάσουμε ἐδῶ τή συνθετική ἐμπειρία τῶν ἐρευνῶν πού πραγματοποιήθηκαν κατά τά ἔτη 1965, 1966 καί 1968, χάρη στίς ἀποστολές τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῆς Ἐρευνῆς τῆς Γαλλίας. Σέ μιά γενική θεώρηση τῆς καταστάσεως, σέ τρία προβλήματα συγκεντρώνεται ἡ προσοχή μας:

Ἀρχικά, ἡ ἀνισότητα στίς δομές τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας φάνηκε ὅτι ἐπρεπε νά ἐξετασθεῖ πρώτα. Ἡ παραδοσιακή εἰκόνα τῆς ἀγροτικῆς δημοκρατίας μπορεῖ νά ἔχει κάποια ἐξίτα σέ ἐπίπεδο γενικῆς παρουσιάσεως, ἀλλά εἶναι ἀνεπαρ-

κῆς ἂν προσπαθήσουμε νά καθορίσουμε τά ἐπί μέρους στοιχεῖα τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας. Στή συνέχεια, μελετήθηκε ἡ ἐπίδραση τῆς πόλεως στήν ἀγροτική οἰκονομία. Τό μέρος ἐκεῖνο τῶν εἰσοδημάτων τῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως πού διοχετεύεται στήν πλερισσότερη πόλη, στήν τοπική μητρόπολη καί κυρίως στήν πρωτεύουσα, φαίνεται συχνά ἀμελητέο, γιὰτί εἶναι δύσκολο νά γίνει ἀντιληπτό. Οἱ ἀγρότες πού ἀσκοῦν ἕνα μὴ γεωργικό κύριο ἐπάγγελμα, ἀλλά ἕνα μέρος τῶν εἰσοδημάτων τους τό κερδίζουν ἀπό τήν ἐκμετάλλευση τῆς γῆς, εἶναι περισσότερο γνωστοί.

Πράγματι, πρόκειται γιά τό ἴδιο φαινόμενο τῆς ἐξωτερικῆς προεξοφλήσεως σέ μιά ἀγροτική οἰκονομία, πού εἶναι ἤδη πολύ εὐθραυστη. Τέλος, ἔγινε προσπάθεια νά καθοριστοῦν οἱ σχέσεις μεταξύ ἀγροτικῆς ἐξόδου καί ἀγροτικῶν δομῶν. Οἱ σχέσεις αὐτές εἶναι διπλές. Εἶναι διαφοροποιημένη ἡ μετανάστευση πρὸς τό ἐξωτερικό; Ἀποτελοῦν διαχωριστικούς παράγοντες ἡ γεωργική πικνότητα καί ὁ πλοῦτος τῆς γῆς; Ὡς πρὸς τίς συνέπειες, ποιὰ εἶναι ἡ ἐπίδραση τῶν ἀναχωρήσεων στήν ἀγροτική οἰκονομία; Ἀνακατανομή τῶν ἀγροτικῶν χώρου ἢ νέες μορφές σχέσεων μέ τή γῆ; Αὐτά εἶναι τά ἐρωτήματα πού ἔχουν τεθεῖ μέσα σέ τοπικά πλαίσια πολύ διαφορετικά, καί πού τήν προέλευσή τους θά σκιαγραφήσουμε στή συνέχεια.

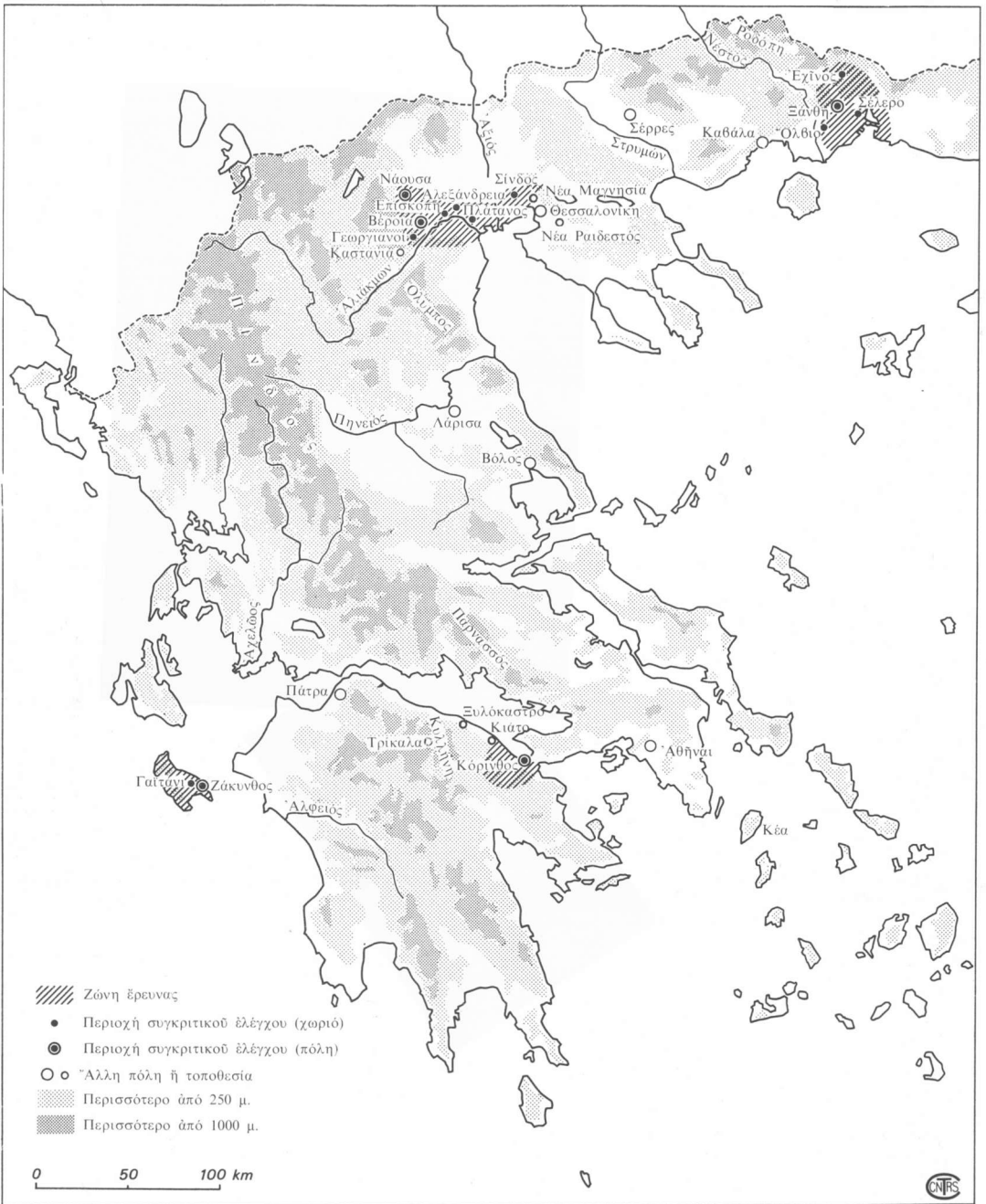
Ι. ποικίλοι στόχοι καί διαφοροποιημένοι ἀγροτικοί χώροι

Οἱ ἐρευνες ἔγιναν στήν περιοχή τῆς Κορίνθου (Πελοπόννησος), στή Ζάκυνθο (Ἰόνιο Πέλαγος), στοὺς πρόποδες τοῦ Βερμίου, στήν πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης (Μακεδονία), καθώς καί στό διαμέρισμα τῆς Ξάνθης (Θράκη).

Κορίνθος: ἡ πώση ἐνός πληθυσμοῦ καί μιάς οἰκονομίας

Σέ κείνον πού διανύει τό στενό καί ἑλικοειδές⁵ τμήμα τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ μεταξύ Κορίνθου καί Πατρῶν, ἡ παραλιακή πεδιάδα δίνει μιά ἐντύπωση πλοῦτου πού σπάνια συναντᾶ κανεῖς στήν Ἑλλάδα. Τά χωριά διαθέτουν μικρές πόλεις πού παρουσιάζουν μιά εἰκόνα εὐημερίας (Κιάτο, Ξυλόκαстро). Τά σπίτια εἶναι κομψά τό μετόπι, πού ἔχει γίνει ἀναπαίτητο λόγω τῆς συχνότητος τῶν σεισμῶν, ἀντικατέστησε σχεδόν παντοῦ τήν πέτρα καί τήν πλίνθο. Οἱ προσόψεις τῶν σπιτιῶν, στολισμένες μέ ἄνηθ, εἶναι ἀπόλαυση γιά τοὺς Ἀθη-

5. Ἕνας διπλῆς κυκλοφορίας αὐτοκινητοδρόμος ἔχει τεθεῖ σέ λειτουργία ἀπό τό 1970.

ΣΧΗΜΑ 1

ναίους παραθεριστές καί τούς ξένους τουρίστες πού τούς προσελκύει ἡ παραλία μέ τά χαλκία, τό γεγονός ὅτι μποροῦν νά νοικιάσουν εὐκόλα κάποιο κατάλυμα, καθώς καί τά τόσο διαφημιζόμενα πασιγνώστα τουριστικά clubs (Club Méditerranée). Τέλος, στήν ὑπαιθρο, πέρανα τοιχάκια περιβάλλον τούς ελαιῶνες καί τίς φυτεῖες τῶν ἐσπεριδοειδῶν (λεμονιές κυρίως), πού τό σκοῦρο τους πρῶσινο χρῶμα δίνει μιά νότα δροσιάς μέσα στό λιοπύρι τοῦ καλοκαιριοῦ. Τόν χειμῶνα, στόν καιρό τῆς συγκομιδῆς, οἱ καλλιεργητικές μηχανές, πού τίς σέρνουν ρυμουλκά, διασχίζουν τούς δρόμους, καί τά κιβώτια μέ τά φρούτα σχηματίζουν σωρούς στήν ἐξοδο τῶν δρόμων, περιμένοντας τά φορητά πού θά τά μεταφέρουν στήν κεντρική ἀγορά τῶν Ἀθηνῶν.

Ἐάν ἀνηφορίσουμε σέ μιά ἀπό τίς πολυάριθμες κοιλάδες, πού ἀπό τήν Κορίνθου ὡς τό Ξυλόκαστρο τίς μέρες τῆς καταγιάδας κατεβάζουν χεῖμαρρους ἀπό λάσπη στή θάλασσα, ἄν ἀντικρύσουμε ἕνα τοπίο ἄλλου τύπου. Σ' ὄλο τό μήκος τοῦ Τρικαλιτικοῦ, ἀπό τό Ξυλόκαστρο ὡς τό χωριό Ρίζα, οἱ ὄπωρῶνες δίνουν τήν θέση τους στά ἀμπέλια, πού σκαρφαλώνουν σέ κοκκινωπούς λόφους σκαμμένους ἀπό τή διάβρωση. Οἱ μικρές κοιλάδες κόβονται συχνά ἀπό μικρούς λόφους, ἡ κλίση τῶν ἐδάφους γίνεται ἀπότομη, παντού ὁμως ἀπλώνονται, φροντισμένα ἰδιαίτερα, τ' ἀμπέλια: τό βασίλειο τού σταφυλιοῦ τῆς Κορίνθου. Ἄν ἀνεβούμε ἀκόμα ψηλότερα στήν κοιλάδα, τό τοπίο ἀλλάζει. Οἱ λόφοι ξανακλείνουν σέ μιά ἀπότομη πλαγιά, ὅπου ὁ δρόμος ἀνεβαίνει μέ κορδέλλες. Κι ὕστερα προβάλλουν μπροστά μας ὀρίζοντες πῶ ἀνοιχτοί: σέ ὑψόμετρο 1.000 μέτρων καί σέ ἀπόσταση 10 χιλιομέτρων ἀπό τή θάλασσα, τά Τρίκαλα μᾶς προσφέρουν τό καταπράσινο πλαίσιο ἑνός ὄχι πολύ ψηλοῦ βουνοῦ πού ξεκουράζει τό μάτι καί πού εἶναι κατάφυτο ἀπό καστανιές καί καρυδιές.

Οἱ Ἀθηναῖοι τῆς μέσης τάξεως ἐρχονται τό καλοκαίρι ν' ἀναπαυθοῦν στά λιγοστά ἄνετα ξενοδοχεῖα, ἢ στά παλιά πατρογονικά τους σπιτία, πού ὅσοι τά 'χουν διατηρήσει τούς ἐδῶσαν μιά νέα διαρρύθμιση.

Οἱ παραθεριστές δίνουν νέα ζωή στά τρία χωριά, Ἄνω, Μεσαῖα καί Κάτω Τρίκαλα, πού τό χειμῶνα κατοικοῦνται ἀπό δέκα περίπου οἰκογένειες. Καί ὁμως, πρὶν 100 περίπου χρόνια, ὁ χῶρος αὐτός ἦταν τό λίκνο μιάς ἐνημερούσας ἀγροτικής κοινότητας, πού τή διαφέντευε πολιτικά καί οικονομικά ἡ οἰκογένεια Νοταρά. Οἱ κάτοικοι ἀσχολοῦνταν μέ τήν καλλιέργεια δημητριακῶν, σέ συνδυασμό μέ τήν κτηνοτροφία. Ἡ πεδιάδα ἦταν ἐρημη. Τό Ξυλόκαστρο ἦταν τότε ἕνα ἀπλό χωριουδάκι ψαράδων, πού ἀναπτύχθηκε ὅταν πέρασε ἀπό κεῖ ἡ βασίλισσα Ἀμαλία γύρω ἀπό τή Ρίζα, ἐκτείνοντας ἀπέραντες ἀκαλλιέργητες ἐκτάσεις

πού χρησιμοποιεῖται γιά τή χειμερινή βοσκή. Προοδευτικά, ἡ πεδιάδα ἐποικίστηκε. Ἡ οἰκογένεια Νοταρά ἐμβολίασε τίς ἀγριελιές στήν πεδιάδα καί τίς ἐκμεταλλεῖσάν με συμβόλαια πού τῆς ἐξασφάλιζαν τό ἥμισυ τῆς συγκομιδῆς (μισακά). Στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα, δημιουργήθηκε χειμερινός οἰκισμός, ἀλλά ὁ ὄρεινός οἰκισμός παρέμεινε ἡ ἕδρα τῆς κοινότητος.

Τό ἀποφασιστικό βῆμα ἐγίνε πρὶν ἀπό τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ὅταν τά ὄρεινά χωριά ἐγκαταλείφθηκαν ὀριστικά. Ἀπό τότε, ὁ πληθυσμός καί ὁ οικονομικός πλοῦτος συγκεντρώθηκαν στήν πεδιάδα. Παρ' ὅλ' αὐτά, οἱ ἀνθρώπινοι δεσμοί δέν παύουν νά ἐνώνουν τήν πεδιάδα μέ τό βουνό: ὅλες οἱ παράλιες κοινότητες κατέχουν γαίες στήν ἐνδοχώρα, πού τό καλοκαίρι τίς νοικιάζουν σέ ἐπαγγελματίες κτηνοτρόφους. Ἔτσι, τούς βοσκότοπους τῶν Τρικάλων, ἀπό τίς 20 Ἀπριλίου μέχρι τίς 20 Ὀκτωβρίου, τούς χρησιμοποιοῦν δεκαπέντε οἰκογένειες βλάχων,⁶ πού ὀδηγοῦν ἐκεῖ μέ αὐτοκίνητα, 6-7.000 πρόβατα. Τό χειμῶνα, τά κοπάδια αὐτά κατεβαίνουν στήν περιοχή τῶν Μεγάρων ἢ στή Σαλαμίνα.

Ἡ γεινιαισῆ τῆς Κορίνθου, μικρῆς πόλεως 15.000 κατοίκων, μέ τήν Ἀθήνα (80 χλμ.) πού φαίνεται νά τήν παραλῦει, μᾶς ἐπιτρέπει νά μελετήσουμε τήν εἴσοδο μιάς τοπικῆς ἀστικῆς τάξεως σ' αὐτό τό ἀγροτικό περιβάλλον, καθώς καί τήν ἐπίδραση πού ἀσκεῖ ἡ πρωτεύουσα σέ μιά γειτονική περιοχή. Σύμφωνα μέ τή γεωργική ἀπογραφή τοῦ 1961, 1.423 καλλιεργητές καλλιεργοῦσαν 2.350 περίπου ἔκταρια⁷ ἀπό τά ὁποῖα μόνο 1.064 βρίσκονταν ἔξω ἀπό τά κοινοτικά ὄρια. Περισσότερο ἀπό τό 1/3 τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας καλυπτόταν ἀπό ἀμπέλια (891 ἑκ.) καί περισσότερο ἀπό τό 1/4, ἀπό ὄπωρῶνα δένδρα (679 ἑκ.), δηλαδή ἀπό ἐλιές (69.000 δένδρα) καί ἐσπεριδοειδῆ (100.000 δένδρα). Τέλος, ἀπ' ὅλη τή γεωργική ἐκταση ἀρέθονταν μόνο τά 36%. Ὅπως βλέπουμε λοιπόν, πρόκειται γιά μιά μεσογειακή κερδοσκοπική γεωργία (σταφίδες, λάδι, ἐσπεριδοειδῆ), στό πλαίσιο πολῶν μικρῶν γεωργικῶν ἐκμεταλλεῦσεων.

Ζάκυνθος: ἡ σφραγίδα τοῦ παρελθόντος

Τό «Φιόρε τοῦ Λεβάντε», πού δέν ἀπέχει παρά μονάχα μιά ὥρα μέ «φέρυ-μπόουτ» ἀπό τήν ἀκτή τῆς Ἡλείας, συναρπάζει ἀκόμη τόν ἐπισκέπτη, ἐκατό καί πλέον χρόνια μετά τήν προσάρτησή του στήν Ἑλλάδα. Ἡ Ζάκυνθος, μέ τά καμπαναριά της, τά ἀνιθώτᾶ ἀρχοντικά της, ὅλα θαυμάσια ἀνοικοδομημένα μετά τόν καταστρεπτικό σεισμό τοῦ 1953, τίς λιθόστρωτες πλατεῖες της, τούς κα-

6. Βλέπε τήν ὑποσημείωση 2, ὅπ.π.

7. 235 στρέμματα. (Σ.Μ.).

θαρούς της δρόμους, θυμίζει πολύ περισσότερο μικρή πόλη της Β. Ιταλίας παρά κωμόπολη της σημερινής Ελλάδας. Οί έξοχές της είναι κι αυτές εξαισεις. Τό νησί είναι χωρισμένο σε μιά πεδιάδα, πού καταλαμβάνει τό ανατολικό τμήμα κατά τό ήμισυ, και σε μιά σειρά από λόφους (500-600 μ.), πού καλύπτει όλο τό δυτικό τμήμα. Ἡ πεδιάδα, πυκνοκατοικημένη, μέ πολλούς και ώραιους δρόμους, συγκεντρώνει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ γεωργικοῦ πλοῦτου τῆς Ζακύνθου, πού είναι ἡ σταφίδα, τά ἐλαφρά κρασιά καί ἡ ἐλιά. Παρ' όλο πού οἱ καλλιέργειες στή Ζάκυνθο είναι οἱ συνηθισμένες ἐξειδικευμένες καλλιέργειες πού ἀπαντοῦν σ' ὅλη τήν Ἑλλάδα, ὥστόσο τό ἀγροτικό τοπίο είναι πρωτότυπο, ἄν και θυμίζει πάντα τήν «cultura promiscua»⁸ τῆς πεδιάδας τῆς Πάδουας, μέ τή διαφορά ὅτι ἐδῶ ἡ ἐλιά ἀντικαθιστᾶ τή λεύκα. Οἱ σειρές τῶν κορινθιακῶν σταφιδαμελιῶν ἐναλλάσσονται μέ τίς πρασιές τῶν λαχανικῶν. Ὁ δρίζοντας είναι περιορισμένος καί δέν φθάνει μέχρι τόν οἰκισμό, πού μετά τόν πυρετό τῆς τελευταίας ἀνοικοδομήσεως δέν είναι πιά διασπαρμένος καί δέν είναι κρυμμένος μέσα στό πράσινο.

Τό θουνοῦ γύρω ἄπ' τό χωριό Βολίμες, γιά παράδειγμα, στά θόρακα τοῦ νησιοῦ, δίνει τήν ὄψη ἐρημου καί γυμνοῦ τοπίου, ὅπως είναι οἱ πεδιάδες μέ τήν ξηρική καλλιέργεια (secano).⁹ Γύρω ἄπ' τό χωριό υπάρχουν ἀπογυμνωμένοι λόφοι μέ ὁμαλή κλίση, πού κόβονται ἀπό πέτρινους τοίχους· ἐκεῖ γύρω, τόν Αὐγουστο, φυτρῶνουν κάτω ἰσχνές καλαμιές ὅπου οἱ κότες καί οἱ ἀγελάδες τύπου Schwitz-Κέα¹⁰ ἀναζητοῦν τήν τροφή τους. Στίς πού ἀποκαρυσμένες πλαγιές, μεγάλες ἐκχερσώσεις ἔχουν σάν ἀποτέλεσμα τή θαμνώδη θλάστηση πού ἀποτελεῖται ἀπό σχοίνους ὕψους

ἐνός μέτρου, καί περισσότερο. Στίς ἀποξηραμένες κοιλάδες, οἱ διόδοι ἐπικοινωνίας (διάσελα)¹¹ κόβονται μέ ἀναβαθμιές (ταράτσες: terrasses), καί υπάρχουν ἄγροι εὐφορότεροι, ὅπου βρίσκει κανεῖς μερικά ἐλαιόδενδρα. Ἀλλά τό θουνοῦ είναι τό κατ' ἐξοχήν πεδίο τῆς ἐκτατικής καλλιέργειας δημητριακῶν, καθῶς καί τῆς κτηνοτροφίας.

Περισσότερο κι ἄπ' τά τοπία, ἡ κοινῶνία τῆς Ζακύνθου φέρει τή σφραγίδα τοῦ «δουτικοῦ» παρελθόντος της. Οἱ ἀστοί είναι περισσότερο πολιτισμένοι, οἱ τρόποι τους περισσότερο ἐξευγενισμένοι. Ὅπως καί νά ἔχει τό πρᾶγμα, ἡ ὑπαιθρος παρυσιαίει μερικά ἀξιοσημείωτα χαρακτηριστικά. Ἐνα μάτι, συνηθισμένο στήν εἰκόνα τῆς ἐλληνικῆς ὑπαιθρου, φαρνιαξάει ἀπό τίς μεγαλοπρεπεῖς εἰσόδους μέ τούς σκαλιστούς κίονες πού βλέπει κανεῖς στίς ἄκρες τῶν δρόμων τῆς πεδιάδας, καθῶς καί ἀπό τά παλιά ἀρχοντικά τῆς Ζακύνθου. Χρειάστηκε μιά ἐπισταμένη ἔρευνα γιά ν' ἀνακαλύψουμε μέσα σ' ἕνα ἄπ' αὐτά τά ἀρχοντικά, ἕναν γνήσιο εὐγενή-γαιοκτήμονα (gentleman-farmer) ἐλληνοποιημένο. Πρόκειται γιά τόν κόμητα Κομμοῦτο πού είναι γόνος μῆς οἰκογένειας ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη καί διατηρεῖ σέ μιά αἰθουσα διδασκαλίας ἀρχαία καί χρονολόγεται ἀπό τόν 16ο αἰῶνα. Ὁ κόμης Κομμοῦτος, πού μιλάει τά ἰταλικά τόσο καλά ὅσο καί τά ἐλληνικά, ἐκμεταλλεύεται μέ σύγχρονα μέσα μιά ἐκταση 37 ἐκταρίων (3,7 στρεμ.) ἐνός καί μοναδικοῦ συγκροτήματος: 21 ἐκτάρια ἀμπέλια, ἄπ' τά ὁποῖα 13 φυτεμένα μέ κορινθιακή σταφίδα, καί 16 μέ ἐλιές. Τό μέγεθος τοῦ γεωργικοῦ χώρου δέν ἄλλαξε ἀπό τόν 19ο αἰῶνα: οἱ μοναδικές μεταβολές είναι τεχνικές (ἐκμηχάνιση) καί οἰκονομικές: ἡ ἐλιά ἔχει εἰσαχθεῖ ἀπό τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ἀλλά ἀναπτύσσεται δύσκολα λόγω τοῦ συναγωνισμοῦ τῆς κορινθιακῆς σταφίδας στίς ἀγορές τοῦ ἐξωτερικοῦ, καί τῆς ἐλλείψεως ἐργατικοῦ δυναμικοῦ πού ἀπασχολεῖται στοῦς ἀμπέλους.

Στή Ζάκυνθο υπάρχουν δύο κοινότητες συγκριτικοῦ ἐλέγχου (communes témoins), τίς ὁποῖες μελετήσαμε ἰδιαίτερα: τήν ἴδια τήν πόλη τῆς Ζακύνθου καί τό χωριό Γαϊτάνι, λίγα χιλιόμετρα ἔξω ἄπ' τή Ζάκυνθο, στήν πεδιάδα. Τό 1961, ἡ πόλη τῆς Ζακύνθου ἔιχε 9.500 κατοίκους,¹² καί ἀπό ἐνέργο πληθυσμό 4.000 περίπου ἀτόμων μόνο λίγο περισσότερο ἀπό 300 κατοίκους δήλωσαν ὅτι ἀποζῶν ἀπό τή γεωργία ἡ τῶ ψάρεμα. Τήν ἴδια ὄμως χρονική περίοδο, ἀπαριθμήσαμε 443 γεωργοκαλλιηργητές, πού κατοικοῦσαν στήν πόλη καί

8. Ἡ «cultura promiscua» ἢ «cultura mista» είναι ἰταλικός ὄρος, πού ἔχει εἰσαχθεῖ στό λεξιλόγιο τῆς ἀγροτικῆς Γεωγραφίας παγκόσμια, καί πού σημαίνει τή μικτή καλλιέργεια, πού είναι χαρακτηριστικό τοῦ συστήματος καλλιέργειας (système de culture) τῶν μεσογειακῶν χωρῶν. Εἰδικότερα, μέ τόν ὄρο αὐτό ἐννοοῦμε τήν καλλιέργεια (la culture) περισσότερων φυτῶν στόν ἴδιο ταυτόχρονα ἄγρο. Μπορεῖ νά συνοδευτεῖ ἢ ἔχει ἀπό ἀρδευση, ἀλλά πάντοτε χρειάζεται ὑγρά ἐδάφη καί υπεράφη, καί δέν ἀντέχει τήν ἠερσία γιά πολὺν καιρό. Τό πραγματικό σύστημα «μικτῆς καλλιέργειας» πρέπει νά τό ἀναζητήσουμε κυρίως στήν Κεντρική Ἰταλία (Τοσκάνη καί Ἐμιλία) (Σ.Μ.)

9. Ἡ λέξη «secano» είναι ἰσπανική καί ἔχει εἰσαχθεῖ σάν ὄρος στό λεξιλόγιο τῆς ἀγροτικῆς Γεωγραφίας. Σημαίνει τήν ξηρική καλλιέργεια, σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀρδευόμενη καλλιέργεια (regadio - ἰσπανική λέξη). Στήν Ἰσπανία, ἡ ἀρδευόμενη καλλιέργεια (regadio) διαχωρίζεται ἀπό τήν ξηρική καλλιέργεια (secano). Γενικά, στά μεσογειακά τοπία είναι ἐντονη ἡ παραδοσιακή ἀντίθεση μεταξύ τῶν ἀρδευομένων καί τῶν ξηρικόων γαιῶν (Σ.Μ.).

10. Πρόκειται γιά ἐκλεκτή ράτσα πού προέρχεται ἀπό διασταύρωση τῆς ράτσας Schwitz καί τῆς τοπικῆς ράτσας τοῦ νησιοῦ Κέα τοῦ Αἰγαίου. Διανέμονται ἀπό τήν Ἀγροτική Τράπεζα.

11. Talweg (ἢ thalweg, κατά τήν παλιά ὀρθογραφία) είναι γεωμορφολογικός ὄρος, πού ἔχει εἰσαχθεῖ στή γαλλική γεωγραφική ὀρολογία, μιά καί δέν υπάρχει στή γαλλική ἀντιστοιχία ὄρος. Ἐμεῖς στήν ἐλληνική μεταφράσαμε τόν ὄρο ὡς διάσελα, δηλαδή διόδους ἐπικοινωνίας (Σ.Μ.).

12. Κατά τήν ἀπογραφή τοῦ 1971, ἡ Ζάκυνθος εἶχε 9.339 κατοίκους (Σ.Μ.).

καλλιεργούσαν 635 ἑκτάρια, ἀπ' τὰ ὁποῖα μόνο 75 βρισκόνταν μέσα στά ὄρια τῆς κοινότητας. Περισσότερο ἀπὸ τὸ 40% τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας καλυπτόταν ἀπὸ δένδρα (κυρίως ἐλιές: 38.000 ρίζες), καί τὸ 10% ἀπὸ ἀμπέλια. Τὸ Γαῖ-τάνι εἶναι ἓνα μεγάλο χωριό 1.000 κατοίκων, πού τὸ 80% τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ του ἀποξεί ἀπὸ τῆ γεωργία. Τὸ 1961 ὑπῆρχαν περίπου 238 γεωργικὲς ἐκμεταλλεύσεις, πού κάλυπταν 513 ἑκτάρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα περίπου τὸ ἕμισυ ἦταν φυτεμένο μὲ ἀμπέλια (241 ἑκτάρια) καί τὸ 1/5 μὲ ἐλιές (108 ἑκτάρια). Οἱ προσοδοφόρες μεσογειακὲς καλλιέργειες, πού στηρίζονται στὴν κορινθιακὴ σταφίδα καί τὴν ἐλιά, ἐδῶ συνοδεύονται ἀπὸ μεγάλες ἰδιοκτησιές πού διατηροῦνται καί πού συνορεύουν μὲ μικρὲς καί τεμαχισμένες ἰδιοκτησίες.

Ἡ περιοχή Βέροιας-Νάουσας: χώρος ἀναπτύξεως σχέσεων

Στὴ δυτικὴ Μακεδονία, 80 χλμ. περίπου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, ἡ περιοχή τῆς Βέροιας προσφέρει ὅλες τὲς ὄψεις μιᾶς περιοχῆς μέσα στὴν ὁποία ἀναπτύσσονται οἱ φυσικὲς καί ἀνθρώπινες σχέσεις. Πρῶτα-πρῶτα, ἀποτελεῖ μέρος τῶν ὑψωμάτων πού σχηματίζουν τὸν φυσικὸ ἐξοπλισμὸ τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου: ὕστερα, δεσπόζει πάνω στὶς προσχωσιγενεῖς πεδιάδες τοῦ Ἀλιάκμονα καί τοῦ Ἀξιῦ (Βαρδάρη): μερικὰ χιλιόμετρα δυτικὰ τῆς Νάουσας, τὸ Βέρμιο βρίσκεται στὸ ὕψιστο σημεῖο, πού ξεπερνᾷ τὰ 2.000 μέτρα. Ἡ περιοχή εἶναι ἐπίσης ζώνη ἐπαφῆς, λόγω τῶν μεγάλων τῆς δυνατοτήτων καί τῆς ποικιλίας τῶν γεωργικῶν τῆς ἐξειδικεύσεων. Τὸ βουνό εἶναι ψυχρὸ καί ὑγρὸ: σὲ ἀπόσταση δέκα περίπου χιλιομέτρων ἀπὸ τὴ Βέροια, τὸ χωριὸ Καστανέα, πάνω στὴν πλαγιὰ τῆς κοιλάδας τοῦ Ἀλιάκμονα, ἀποξεί ἀπὸ τὴς πλουτο-παραγωγικῆς πηγῆς τοῦ δάσους καί ἀπὸ τὴν ἐπί-σπορο καλλιέργεια τῆς πατάτας.¹³ Οἱ παρυφῆς τοῦ βουνοῦ χωρίζονται σὲ πολλοὺς τομεῖς, πού διαφέρουν ὡς πρὸς τὸ ὕψος καί τὴ θέση. Ἡ ἐνδο-χώρα εἶναι ὁροσειρῆ: τὸ χωριὸ Γεωργιανοί ποτίζε-ται ἀπὸ τὰ τρεχοῦμενα νερά τοῦ Τριπόταμου, καί τὸ τοπίο εἶναι περιφραγμένο (paysage bocager).¹⁴

Ἡ μηλιά εἶναι ὁ κυριότερος πλοῦτος τοῦ χωριοῦ. Οἱ ἐξοχές εἶναι στ' ἀλήθεια περισσότερο φωτεινὲς καί περισσότερο ἠλιόλουστες: εἶναι τὸ βασίλειο τῶν ὄπαρων (ροδιανώτες κυρίως). Ὅσο κατε-βαίνουμε πρὸς τὴν πεδιάδα, τόσο οἱ φυτεῖες τῶν ὄπαροφόρων δένδρων παραχωροῦν τὴ θέση τους στὶς μεγάλες καλλιέργειες: τὸ χωριὸ Πλάτανος, στὶς ἐκβολές τοῦ Ἀλιάκμονα, ἔχει σάν βασικὸ πλοῦτο τὸ στάρι, τὸ ζαχαροτεύτω καί τὸ ἀρδευό-μενο βαμβάκι.

Ἀλλὰ αὐτὸ πού μετράει περισσότερο ἀπ' ὅτι τὰ τοπία καί οἱ γεωργικὲς ἐξειδικεύσεις, εἶναι ἡ συνύπαρξη δύο πολιτισμῶν, δύο νοοτροπιῶν, πού δὲν κατορθώνουν νὰ ξεαλείψουν τὸν ἑλληνισμό, πού τὸν κρατᾶνε ἀδιάσπαστο ἢ γλώσσα καί ἢ θρησκεία.

Οἱ πρόσφυγες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ξεριζωμένοι ἀλλὰ δραστήριοι, τηρητές τῆς ἰσοπολιτείας, μὲ κοινοτικὴ συνείδηση ἀλλὰ συγχρόνως καί μὲ δική τους προσωπικότητα, εἰδικευμένοι καλλιεργητές καί ἄνθρωποι μὲ ἀστική παράδοση, εἶναι γερά στεριωμένοι στὸ θεμέλιο τῆς ἀγροτικῆς παραδό-σεως: οἱ αἰῶνες τῆς τουρκικῆς κατοχῆς τοὺς σφυρηλάτησαν τὸ πνεῦμα τῆς ἐγκαρτερήσεως, τὴν ὑπομονή γιὰ τὴν ἀνισότητα τῶν μισθῶν καί τοῦ πλοῦτου, τὴν ἐμμονή στὸ σύστημα τῆς ἑκτατικῆς ἐκμεταλλεύσεως (οἰκονομία τσιφλικιοῦ).

Καί νὰ τὸ χωριὸ Ἐπισκοπή, στὴν πεδιάδα: τὰ δύο τρίτα τῶν οἰκογενειῶν ἦρθαν ἀπὸ τὸν Καύ-κασο, γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1914, κ' ὕστερα ἔφυγαν, γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν πάλι, ὀριστικὰ αὐτὴ τὴ φο-ρὰ, τὸ 1921. Τὸ ὑπόλοιπο ἓνα τρίτο, οἱ «Σκλαβοῦ-νοι», ἦταν ἤδη ἐκεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκο-κρατίας. Ἀπὸ τὸ 1927 μέχρι τὸ 1936 μοιράστηκε στοὺς νεοφερμένους κλήρος ἀπὸ 40 στρέμματα (4 ἑκτάρια).¹⁵ Τὸ χωριὸ Γεωργιανὸν (ὁ τόπος τῶν Γεωργιανῶν), στοὺς λόφους, πίσω ἀπὸ τίς παρυ-φῆς, κατοικεῖται ἀπὸ 70 οἰκογένειες πού ἦρθαν τὸ 1921 ἀπὸ τὴν πόλη Kars τῆς Ἀνατολικῆς Τουρ-κίας. Ὅταν ἐγκαταστάθηκαν στὸ χωριὸ αὐτὸ, ὅλη ἡ περιοχή ἦταν βοσκοτόπος, νοικιασμένους ἀπὸ τὸν Τοῦρκο Μπῆσ τοῦ «Βλάχους». Ἀρχίσαν νὰ σπέρνουν στάρι, πού δὺσκολα εὐδοκίμοῦσε, ἐξ αἰ-

¹³ Ἐνὸς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κάμπου (champagne, openfield) εἶναι: ἀγροὶ ἀπεριφρακτοί, συγκεντρωμένη οἰκίση, καλλιέρ-γεια ὀλοκλήρης τῆς γῆς, καί μάλιστα μὲ τὴν συλλογικὴ ὑπο-χρέωση τῆς ἀναγκατικῆς ἀμειψισπορᾶς, δηλαδὴ τῆς ἐναλλα-γῆς καλλιεργείων. Ἡ θεσσαλικὴ πεδιάδα π.χ. εἶναι μιὰ cham-
paigne, ὅπως οἱ πεδιάδες τῆς βορειοδυτικῆς Εὐρώπης, ὅχι μόνον ἐπειδὴ ἔχει τὴν ἴδια μ' αὐτὲς ὄψη τὸ τοπίο, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔχει τὴν κοινοτικὴ ὀργάνωση. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς περιφρακτῆς γῆς (bocage) εἶναι: ἀγροὶ πού περιβάλλονται ἀπὸ φράκτη πού εἶναι θάμνος, ξηρολιθιά, ἢ σωματόπλεγμα. Ὅταν κάθε ἀγρο-τεμάχιο περιφράσσεται ἐξ ὀλοκλήρου, πρόκειται γιὰ πραγμα-
τικὸ τύπο τοπίου «περιφρακτῆς γῆς» (vrai bocage) ὅταν ὅμως ὁ ἀγρὸς δὲν περιφράσσεται ἐξ ὀλοκλήρου, πρόκειται γιὰ «ἡμι-περιφρακτῆ» ἢ «ψευτο-περιφρακτῆ» γῆ (semi-bocage) ἢ «pseudo-bocage» (Σ.Μ.).

¹⁵ Τὸ στρέμμα εἶναι τὸ 1/10 τοῦ ἑκταρίου.

τίας τῶν τρεχομένων νερῶν. Καί ἀπὸ τὸ 1927 ἀρχίζει ἡ καλλιέργεια τῆς μηλιάς, πού ἡ καταγωγή τῆς χάνεται μέσα στοῦ μύθο.

Ὁ Λαναρᾶς, βιομηχανοῦ φασμάτων, πρόσφυγας καὶ αὐτὸς πού ἐγκαταστάθηκε στὴ Νάουσα, εἶχε τὴν ιδέα νὰ εισαγάγει φυτὰ ἀπὸ τὴν Ἱταλία. Τὸ 1934 γίνεται ἡ ὀριστική διανομὴ τῶν γαιῶν. Ἄλλὰ ἡ γῆ δὲν βοήθησε τοὺς πρόσφυγες νὰ ριζώσουν ἐκεῖ, γι' αὐτὸ ἦταν πάντα ἔτοιμοι γιὰ περπέτεια καὶ φυγῆ· καθήλωσε ὅμως μερικὲς οἰκογένειες ντόπιων, πού συνέχισαν νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κτηνοτροφία, ζώντας σὲ ἀπομονωμένα σπίτια λίγο ἔξω ἀπ' τὸ χωριό.

Ἐνας παράξενος τύπος πού συχνάζει στὶς ὄχθες τοῦ Ἀλιάκμονα εἶναι ὁ Χατζηγῶγος, γιὰ τὸν ὅποιο πολλὰ λέγονται. Ἄλλοι λένε ὅτι εἶναι πρότυπο πελάτη τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας πού δὲν διστάζει νὰ τοῦ δανείσει μεγάλα ποσὰ γιὰ νὰ κατασκευάσει σύγχρονα τυροκομεία. Ἄλλοι, ὅτι αὐτὸς ὁ δικηγόρος τῶν 65 χρόνων, γιὸς ἐνὸς ἀγωγιάτη τοῦ Μπέη, πού ἐξασφάλιζε τὴν ἐφοδιοπομπὴ ἀπὸ τὴ Βέροια στὴν Κοζάνη, εἶναι ἰδιοκτῆτης ἐνὸς σύγχρονου τσιφλικιοῦ: θὰ ἐκμεταλλεῖτο 3.000 ἔκταρια (30 στρέμματα) δάσους, θὰ νοίκιαζε χιλιάδες ἔκταρια θερινῶν βοσκότων κτηνοτρόφους τῆς Θεσσαλίας, ἀπ' τοὺς ὁποίους θὰ ἀγόραζε τὸ γάλα σὲ χαμηλὴ τιμῆ, γιὰ νὰ τὸ πῆξει σὲ τυρὶ. Καί οἱ δύο ἄποψεις εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, σωστές.

Σ' αὐτὴ τὴν τῶσο ἀντιφατικὴ περιοχῆ, πολλαπλασιάσαμε τὴ δειγματοληψία. Μελετήθηκαν δύο μικρὲς πόλεις καὶ τρία χωριά. Ἡ Βέροια καὶ ἡ Νάουσα, μαζὶ μὲ τὴν Ἐδέσσα, συγκροτοῦν στὸ Βορρὰ μιά σειρά ἀπὸ μικρὲς πόλεις, πού ἀκολουθοῦν τὶς παρυφῆς τοῦ Βερμίου. Ἡ Βέροια, ὅπου τὰ σύγχρονα κτίρια γειτονεῦν μὲ τὰ τούρκικα σπίτια, εἶναι ἀναντίρρητα ἡ πιὸ δυναμικὴ. Κατὰ τὴν ἀπογραφή τοῦ 1961, ἡ πόλη ἀριθμοῦσε 25.765 κατοίκους,¹⁶ 3.328 γεωργοεκμεταλλεῦτες, πού καλλιεργοῦσαν περισσότερα ἀπὸ 6.600 ἔκταρια ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο 2.800 βρίσκονταν μέσα στὰ κοινοτικὰ ὄρια. Τὸ ἕνα πέμπτο περίπου τῆς ἐκμεταλλευόμενης γεωργικῆς γῆς καλυπτόταν ἀπὸ δενδροκαλλιέργειες. Ἡ Νάουσα, μικρότερη ἀπὸ τὴ Βέροια (15.752 κάτοικοι τοῦ 1961), εἶχε εὐμεροῦσα βιομηχανία μαλλιῶ, πού σήμερα βρίσκεται σὲ παρακμή. Ἡ ἐξειδίκευση στὰ φρούτα εἶναι περισσότερο ἀισθητὴ ἐδῶ ἀπ' ὅτι στὴ Βέροια. Ὑπάρχουν 2.500 γεωργοεκμεταλλεῦτες, πού καλλιεργοῦν 2.400 ἔκταρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα περισσότερα ἀπὸ 1.700 εἶναι φυτεμένα μὲ ὄπωροφόρα δένδρα.

Τὰ χωριά πού διαλέξαμε εἶναι ἐπίσης ἀντιπροσωπευτικά. Κοντὰ στοὺς λόφους, οἱ Γεωργιανοί, χωριὸ 267 κατοίκων, ἀριθμοῦσε 106 γεωργοεκ-

ταλλεῦτες, οἱ ὁποῖοι καλλιεργοῦσαν 300 ἔκταρια, ἀπ' τὰ ὁποῖα 27 μὲ ὄπωροφόρα δένδρα. Στὴν πεδιάδα, στὸ χωριὸ Ἐπισκοπὴ (698 κάτοικοι) ὑπῆρχαν 193 ἐκμεταλλεῦσεις καὶ 622 καλλιεργούμενα ἔκταρια, ἀπ' τὰ ὁποῖα μόνο 15 μὲ ὄπωροφόρα δένδρα. Τὸ χωριὸ Πλάτωνα, μὲ 179 ἐκμεταλλεῦσεις, καλλιεργοῦσε περισσότερα ἀπὸ 1.000 ἔκταρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 76 μὲ ὄπωροφόρα. Τέλος, τὸ ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει ἡ περιοχὴ συγκεντρώνεται στὴν ποικιλομορφία: ἡ ἐπιβίωση μεγάλων περιοχῶν καὶ ἡ διανομὴ τῶν γαιῶν στοὺς πρόσφυγες ἐπιτρέπουν νὰ ἐξετασθεῖ ἡ ἀποτελεσματικότητά τῆς ἀγροτικῆς μεταρρυθμίσεως, παράλληλα μὲ τὴ βαθμιαία φθορὰ ἐνὸς συστήματος ἰσότητος· ἡ ἐξειδίκευση στὴ φρουτοκαλλιέργεια ἐκεῖ πού τελειώνει ἡ πεδιάδα, καθὼς καὶ ἡ ἐπικράτηση τῆς μεγάλης καλλιέργειας στὴν πεδιάδα, μᾶς εἰσάγουν σ' ἕναν προβληματισμὸ πού τὸν δημιουργοῦν ἄνισοι οἰκονομικοὶ καὶ τεχνικοὶ παράγοντες.

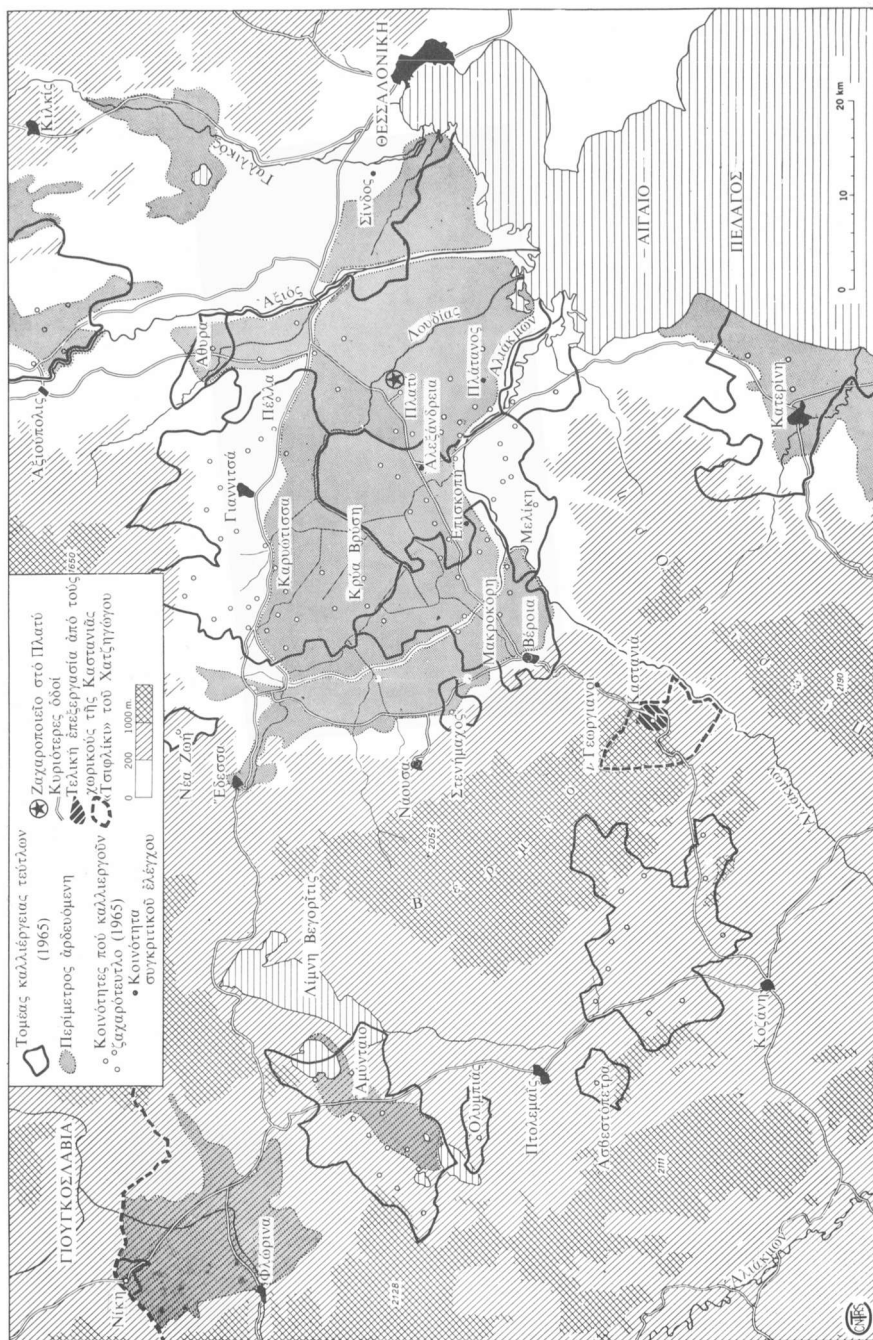
Ἡ πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης: ἡ ἐπίδραση τῆς μεγάλης πόλεως

Στὴν πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης βασιλεύει καθ' ὀλοκληρίαν ἡ μεγάλη καλλιέργεια: σιτάρι, βαμβάκι, ζαχαρότευτλο, τὸ ἕνα διαδέχεται τὸ ἄλλο, χωρὶς νὰ καταβάλλεται ιδιαίτερη φροντίδα γιὰ τὴ συμπληρωματικὴ ἄμεινισπορά, ἀλλὰ ἀνάλογα μὲ τὶς τιμὲς τῆς Ἀγορᾶς, πού καθορίζονται ἀπὸ τὸ Κράτος. Τὸ καλοκαίρι, σιερὲς ἀπὸ τρακτέρ, πού σφοντάει ἀπὸ ρυμουλκὰ φορτωμένα μὲ τεύτλα, κατευθύνονται πρὸς τὸ μεγάλο ἐργοστάσιο ζαχαρέως πού βρίσκεται στὸ Πλατῶ, 20 χιλιόμετρα δυτικά τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἡ ταχὺτατὴ ἀνάπτυξη τοῦ ζαχαρότευτλου στὶς πεδιάδες τῆς Β. Ἑλλάδας δείχνει τὴν ἐπιτυχία καὶ τὰ ὄρια τῆς πολιτικῆς τῆς συγκρατήσεως τῶν τιμῶν. Τὸ 1961 ὑπῆρχαν λιγότερα ἀπὸ 2.500 ἔκταρια μὲ ζαχαρότευτλα, ἐνὸς πέντε χρόνια ἀργότερα ὑπῆρχαν σχεδὸν 17.000. Ἀπὸ τὸ 1960, ἄρχισαν νὰ λειτουργοῦν 3 ἐργοστάσια ζαχαρέως, στὴ Λάρισα, στὸ Πλατῶ (Θεσσαλονίκης) καὶ στὶς Σέρρες. Ἐπὶ δύο χρόνια, οἱ εἰδικοὶ διδάξαν στοὺς χωρικοὺς τὴν καλλιέργεια τοῦ τεύτλου. Ἀργότερα, θεσπίστηκε γιὰ δύο χρόνια ἕνα θραβεῖο παροτρύνσεως, 200 ὄρχ. κατὰ καλλιεργούμενο στρέμμα. Ὑπογράφηκαν συμβόλαια γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν τεύτλων μεταξύ τοῦ Συνεταιρισμοῦ καὶ τοῦ ἐργοστασίου, τὸ ὁποῖο ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀγοράζει τὴ συγκομιδὴ σὲ τιμὴ ὑπαίθρου. Τὸ ἐργοστάσιο, πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἕναν μηχανικὸ ἀνά τμήμα, ἀπατεῖ ἄγροτεμάχια τριῶν στρεμμάτων τὸ λιγότερο, τὴ χρησιμοποίησης χημικῶν λιπασμάτων καὶ τὴν παράδοση τεύτλων καθαρῶν καὶ σὲ καλὴ κατάσταση. Ἐάν σὲ μιά περιοχῆ ἡ φυτεμένη ἔκταση ὑπερβαίνει τὸ 15%

16. Ἀπογραφή 1971, 29.528 κάτ. (Σ. Μ.).

ΣΧΗΜΑ 2. Άρτιαζη Μασαδορία

της καλλιερгодμενης επιφάνειας, τότε τó εργοστάσιο εξασφαλίζει τή χρήση έλικοπτερου. Άλλά κάθε νόμισμα έχει και τήν άλλη του πλευρά. Τό ζαχαρότευλο άναστάωσε τά συστήματα καλλιέργειας, χωρίς όμως νά γίνει τó βασικό στοιχείο τής έναλλακτικής καλλιέργειας. Διάφορες πολιτικές πιέσεις είχαν σάν άποτέλεσμα νά πολλαπλασιαστούν οι εύεργετικοί τομείς: προκειμένου νά ικανοποιηθούν περισσότερο χωριά, τεμαχίστηκε ή δενδροφυτεμένη περιοχή και κυρίως επεκτάθηκαν οι ζώνες καλλιέργειας σε άπόσταση πολλών δεκάδων χιλιομέτρων από τó εργοστάσιο, πράγμα πού συνεπάγεται μακρές και δαπανηρές πορείες μέ τρακτέρ. Οι χωρικοί, παρ' όλα αυτά, διαλέγοντας τούς σπόρους πού τούς χορηγήθηκαν από ρυθμιζόντας κατάλληλα οι ίδιοι τά μηχανήματα σποράς EBRA, καθορθώνουν νά σπειρουν πολύ μεγαλύτερη έκταση άπ' αυτή πού είχε εκμισθωθεί επίσημα. Γι' αυτό και οι θεωρητικά θυμιάσεις άποδόσεις!

Στό εργοστάσιο ζαχάρεως, πρόσφατα προστέθηκε ένα τμήμα παραγωγής ζωοτροφών (ύπολειμματα εργοστασίου ζαχάρεως, εκπίεσματα βαμβακιού). Άκόμη δέν έγινε, όπως από καιρό είχε προβλεφθεί, ή άνέγερση ενός εργοστασίου παρασκευής συμπυκνωμένου γάλακτος, πού θά καθιστούσε τó Πλατύ, τó πρώτο άγροτικό συγκρότημα τής χώρας, και θά έδινε στη γύρω περιοχή τó ρυθμό τής βιομηχανικής εποχής. Οι πρόσφατες αυτές έγκαταστάσεις ένισχύουν τήν προσπάθεια πού καταβάλλεται από δεκαετίες γιά τήν αξιοποίηση τής πεδιάδας τής Θεσσαλονίκης—δηλαδή γιά τήν έξυψιμονα και τήν άποξήρανση τού δέλτα τού Άλιάνκιου, τού Άξιού και τού Γαλλικού, πού άρχισαν πριν από τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς και γιά τήν άρδευση και τόν άναδασμό τής γής, πού άρχισε πριν μία δεκαετία περίπου.

Οι διάφοροι αυτοί παράγοντες καθιστούν τήν περιοχή μία από τίς πού προοδευμένες έπαρχίες τής Ελλάδας. Άλλά παρ' όλ' αυτά, τó θάρος τής Ιστορίας δέν παύει νά έχει μεγάλη σημασία. Έδώ ξαναβρίσκουμε άκόμη, και συχνά στα ίδια χωριά, έντόπιους και πρόσφυγες. Βασικά, τó γεγονός ότι βρίσκεται κοντά ή Θεσσαλονίκη, περιφερειακή μητρόπολη 500.000 και πλέον κατοίκων, μεταβάλλει ριζικά τίς σχέσεις μεταξύ ανθρώπου και γής. Λίγα χιλιόμετρα μόνο βορειοδυτικά τής πόλεως, ή Νέα Μαγνησία γνωρίζει τήν τυπική εξέλιξη τών άγροτικών κοινοτήτων, πού επηρεάζονται από τó αστικό περιβάλλον: ή μεγάλη καλλιέργεια δίνει τó προβάδισμα στα πρώιμα προϊόντα πού προορίζονται γιά τήν άγορά τής Θεσσαλονίκης, και οι χωρικοί πουλάνε μέ αυξανόμενο ρυθμό τή γη τους γιά άνοικοδόμηση. Περισσότερο άποκαρυσμένη (12 χλμ.), ή κοινότητα τής Σίνδου παρουσιάζει μεγαλύτερη άντίσταση στην αστική διείσδυση—άλλά κι εδώ τούς ανθρώπους τούς έχει κερδίσει ή

πόλη: οι μισθοί τών εργοστασίων και τής αστικής οικοδομής προστίθενται στα εισοδήματα από τήν άγροτική εκμετάλλευση ή στίς ήμέρες τής γεωργικής έργασίας. Τέλος, άνατολικά τής πόλεως, στη Νέα Ραιδεστό π.χ., ή σχεδόν μονοκαλλιέργεια τού σκληρού σίτου επιτρέπει μία άκόμη μεγαλύτερη διάσπαση τού τρόπου ζωής και τής άγροτικής οικονομίας: δέν είναι σπάνιο, ό επί κεφαλής τής εκμεταλλεύσεως νά έξασκει στη Θεσσαλονίκη ένα μικρό αστικό έπάγγελμα (συνά πλανόδιος πωλητής), αφήνοντας στη γυναίκα του, πού μένει στο χωριό, τή φροντίδα τής καλλιέργειας τής γής και τή διαδικασία τής συγκομιδής.

Η έρευνα περιορίστηκε σε δύο σημαντικές κοινότητες τής δυτικής πεδιάδας τής Θεσσαλονίκης: τήν Άλεξάνδρεια και τή Σίνδο. Η Άλεξάνδρεια είναι μία μεγάλη κομóπολη (6.168 κάτ. τó 1961), στη διασταύρωση τών οδών Βεροίας, Άθηνών και Θεσσαλονίκης. Η κοινότητα άριθμούσε, στην άγροτική άπογραφή τού 1961, περίπου 1.300 γεωργικές εκμεταλλεύσεις, διαχωριζόμενες σε 5.000 έκτάρια (50.000 στρέμματα). Η μέση εκμετάλλευση είναι 4 έκτάρια (40 στρέμματα), συγκεντρωμένα, μετά τόν άναδασμό, σε ένα και μόνο άροτρομάχι, ως επί τó πλείστον άρδευόμενο. Τό ήμισυ τής επιφάνειας τής άγροτικής εκμεταλλεύσεως είναι φυτεμένο από βαμβάκι, 6-8 στρέμματα από φυτά γιά τήν κτηνοτροφία—βασικά άραβόσιτο—, 3-4 στρέμματα από ζαχαρότευτλα και τó υπόλοιπο από σιτάρι.

Στη Σίνδο, κοινότητα 4.132 κατοίκων, 929 εκμεταλλεύσεις διαχωριζόνταν κατά τó 1961 σε 3.410 έκτάρια. Τó καλλιεργητικό σύστημα είναι τó ίδιο μέ τó σύστημα τής κοινότητας τής Άλεξάνδρειας. Προβλήματα ανθρώπινα δημιουργεί τó γεγονός ότι ύπάρχουν άγρεργάτες χωρίς γη, «άκτημονες». Τó 1922, 450 οικογένειες, πού προέρχονταν από τή Μ. Άσία και τήν Άνατολική Θράκη, προστέθηκαν στίς 50 έντόπιες οικογένειες.

Μετά τίς προσωρινές άνακατανομές τών γαιών, οι πρόσφυγες πήραν, μετά τήν πρόσχωση τού Άξιού (1928-1931), όριστικά κλήρους (42 στρέμματα) γιά κάθε οικογένεια 5-6 άτόμων). Η χορήγηση γαιών συνεχίστηκε μέχρι τó 1942, χρονολογία τής τελευταίας κανονικής κατανομής τών γαιών. Από τότε, τó άπόθεμα τών κοινοτικών γαιών περιορίστηκε, και νέα νοικοκυριά ήρθαν ν' αύξησουν τίς τάξεις τών άκτημόνων. Όλ' αυτά δημιουργούν μία πολύ συγκεχυμένη κατάσταση έγγειου ιδιοκτησίας. Μία μειονότητα «έντοπιών» πού έμειναν έξω από τή διάνομη τών γαιών και πού είδαν τούς τίτλους ιδιοκτησίας τους νά άναγνωρίζονται μετά τήν άποχώρηση των Τουρκών—ένα σύστημα κατανομής τών γαιών ισότιμο άπ' τήν άρχή, πού παγιωποιήθηκε όμως μέ τίς διαδοχικές διανομές και κυρίως μέ τήν προοδευτική έξαφάνιση τών κοινοτικών γαιών— πρόκειται γιά μία πραγματική κατά-

σταση πού προέρχεται ἐν μέρει ἀπό τὸ σύστημα κατανομῆς καί ἐν μέρει ἀπὸ τὶς ἀγοραπωλησίες. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη εἶναι πολὺ κοντά, ἐπιταχύνει ἄλλωστε τὴν κινήτικότητα τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας. Καί τελικὰ αὐτὴ εἶναι πού δίνει σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ συγκριτικοῦ ἐλέγχου (région témoin) τὴν ἰδιομορφία τῆς.

Ξάνθη: καπνὸς καί μειονότητες

Ἐκατὸν πενήντα χιλιόμετρα ἀνατολικότερα, μετὰ τὸν Νέστο, βρίσκεται ἕνας νέος κόσμος. Δὲν εἶναι μόνον διαφορετικὸ τοπίο: στὰ βόρεια, ἡ βαρεῖα ράχη τῆς Ροδόπης συνοδεύει τὸν ταξιδιώτη πού ἀκολουθεῖ τὴν παλιὰ Ἐγνατία οδὸ, ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη· στοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ, ἡ προσχωσιγενὴς πεδιάδα τοῦ Νέστου, χαμηλὴ, ἀνθυγιεινὴ, διακεκομμένη ἀπὸ σειρὰς λεύκες, πού πίσω τους κρύβονται τὰ χωριά. Ἄλλὰ ἐδῶ, οἱ ἄνθρωποι κυρίως εἶναι διαφορετικοί. Εἶμαστε στὴ Θράκη, πού εἶχε ἐξαιρεθεῖ τὸ 1923 ἀπὸ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης, γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν μειονοτήτων. Οἱ Τούρκοι βέβαια μπόρεσαν νὰ μείνουν, ἀλλὰ δὲν ἐμποδίστηκε ἡ ἀφιξὴ Ἑλλήνων προσφύγων. Καί τὰ χωριά μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ ἀναγνωρίσει ἐύκολα: μικτὰ χωριά, μὲ συνοικίες γκαρσιμένες, τούρκικα χωριά μὲ ἄβλιους μιναρέδες, ἑλληνικὰ χωριά χτισμένα μὲ σχέδιο «ντάμας» (en damier), χαρακτηριστικὸ τῶν προσφυγικῶν ἐγκαταστάσεων.

Γιὰ νὰ ὀλοκληρώσουμε τὸ μωσαϊκὸ¹⁷ τῶν ἐθني-

17. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ ἐδῶ νὰ κάνουμε μιά διευκρίνηση. Ἐθνικὲς ὁμάδες ἢ ἐθνικὲς μειονότητες δὲν ὑπάρχουν στὴν Ἑλλάδα. Ὅπως ἀποδείχθηκε καί μὲ τὴν τελευταία ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ Ἑλλάδα, ἀπὸ ἀποψη ἐθνολογικῆς συνθέσεως, παρουσιάζει τὴ μεγαλύτερη ὁμοιογένεια. Τὴν ἀποψη αὐτὴ δέχονται καί ξένοι ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ Γάλλος ἀνθρωπογεωγράφος, καθηγητὴς André Blanc, πού σὺν ἔργῳ του *Geographie dans l'Asie* γράφει τὰ ἑξῆς: «τὸ πῶς ἐνομοιώνω, τὸ πῶς ὁμοιογένη (ἀπὸ ἀποψη γλώσσας καί θρησκείας) κράτος, εἶναι τὸ ἑλληνικόν». (André Blanc, *Geographie des Balkans*, PUF, Paris, 1965, p. 48). Ἡ μόνη μειονότητα, πού ὑπάρχει στὴν Ἑλλάδα καί πού εἶναι ἀναγνωρισμένη, εἶναι ἡ μουσουλμανικὴ, στὴ Δυτικὴ Θράκη. Ἡ μειονότητα αὐτὴ, πού σφραγισα μὲ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης (1923) ἔχει θρησκευτικὸ καί ὄχι ἐθνικὸ χαρακτήρα, ἀποκαλεῖται «τουρκικὴ μειονότητα» ἢ «τουρκικὴ κοινότητα». Οἱ ὄροι ἄμας αὐτοὶ δὲν ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης, ἡ ὁποία μιλάει καθαρὰ γιὰ «μουσουλμανικὴ» θρησκευτικὴ καί ὄχι «τουρκικὴ ἐθνικὴ μειονότητα». Οἱ μουσουλμάνοι τῆς Δ. Θράκης εἶναι ὅλοι Ἑλλήνες ὑπῆκοοι. Τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς μειονότητος σὰν τουρκικῆς δὲν μποροῦμε νὰ τὸν δεχθῶμε καί μόνον ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα: ἡ μουσουλμανικὴ μειονότητα περιλαμβάνει στοὺς κόλπους τῆς ὄχι μόνον Τούρκους σὺν γένους, ἀλλὰ καί Πομάκους καί Ἄγγιγγανους. Οἱ Πομάκοι οὐτε ἐθνολογικὰ οὐτε γλωσσικὰ ἀνήκουν στοὺς «Τούρκους» τῆς Θράκης, γιὰτὶ ἡ γλώσσα τους εἶναι σλαβικὴ, μὲ πλῆθος ἐλληνικὰ στοιχεία. Εἶναι γεγονός ὅτι οἱ Πομάκοι ἐξομοιώνουν τοὺς βαλκάνιους μὲ τοὺς «Τούρκους», ὅπως ἀναφέρει καί ὁ G. Burgel, ἀλλὰ δὲν εἶναι καθόλου συμπαθεῖς στοὺς Νεοτούρκους, πού τοὺς παρο-

κῶν καί θρησκευτικῶν ὁμάδων, πρέπει νὰ ὑπολογίσουμε καί τοὺς Πομάκους, βουλγαρόφωνους καί ἐξισλαμισθέντες, πού κατοικοῦν στὴν ἑλληνικὴ καί βουλγαρικὴ Ροδόπη. Ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴν προπαγάνδα τῆς Ἄγκυρας, ἐξομοιώνουν τοὺς βαλκάνιους τοὺς μὲ τοὺς Τούρκους τῆς πεδιάδας. Τέλος, διάφορες ὁμάδες νομάδων—Ἑλληνες Σαρακασάνοι, γύφτοι (τσιγγάνοι), μουσουλμάνοι ἢ ὀρθόδοξοι—ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα γύρω ἀπ' τὰ χωριά καί συνδυάζουν ἀπὸ τότε τὴ γεωργικὴ δραστηριότητα μὲ τὶς ἐπιβιώσεις τῆς ποιμενικῆς τύπου οἰκονομίας τους.

Οἱ μουσουλμάνοι, ἂν καί ἐδῶ εἶναι πολὺ λίγοι ἀπ' ὅ,τι εἶναι στὸ διαμέρισμα τῆς Κομοτηνῆς, δηλαδή ἀνατολικότερα, ἀποτελοῦν ὥστόσο σοβαρὸ πρόβλημα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ διοίκηση. Ἡ ἑλληνικὴ διοίκηση, θέλοντας νὰ δείξει καλὴ θέληση ἐναντι τῶν μειονοτήτων, πολλαπλασιάζει τὶς κοινωνικὲς ἐπενδύσεις (ἀγροτικὰ ἰατρεῖα, βρεφικὸι σταθμοί) στὰ τούρκικα χωριά, πρὸς μεγάλῃ ἀνησυχία τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ πού πιστεύει ὅτι ἀδικεῖται. Ἄλλὰ ἡ στάση αὐτὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἀμφισβητεῖται: ὅλοι οἱ γραμματεῖς κοινοτήτων, γιὰ παράδειγμα, εἶναι Ἑλληνες. Τελικὰ, οἱ ἑλληνικὲς ἀρχὲς προσέχουν ἰδιαίτερα τὸ θέμα τῆς ἀνίσης κινήτικότητας τῶν διαφόρων ἐθνικῶν ὁμάδων. Οἱ Ἑλληνες φεύγουν (πρὸς τὴ Θεσσαλονικὴ, τὴν Ἄθινα ἢ τὴ Γερμανία) καί οἱ πρόσφατες προσπάθειες γιὰ ἐποικισμό τοῦ βουνοῦ ἀπὸ ὀρθόδοξες οἰκογένειες ἀπέτυχαν. Παρὰ τὸ ρεῦμα ἀναχωρήσεων πρὸς τὴν Τουρκία, σὰν συνέπεια τῶν γεγονότων τῆς Κύπρου, οἱ μουσουλμάνοι λίγο ἐπιηράζονται ἀπὸ τὴ μετανάστευση πρὸς τὸ ἐξωτερικόν, καί τὰ ποσοστὰ τῶν γεννήσεων εἶναι πολὺ πῶς ὑψηλὰ ἀπ' ὅ,τι τῶν Ἑλλήνων. Ἡ μεγάλη ἀνησυχία τῶν Ἑλλήνων εἶναι ὅτι στὴν Ξάνθη, ὅπως καί στὴν Κομοτηνὴ, οἱ Τούρκοι ἀρχίζουν νὰ ἀποτελοῦν τὴν πλειονότητα.

Τὸ ἄλλο στοιχεῖο ἰδιομορφίας εἶναι ἕνας παράγοντας ἐνότητος: παντοῦ ὁ καπνὸς κατέγει μιά καλὴ θέση, ἂν ὄχι τὴν πρώτη, στὸ καλλιεργητικὸ σύστημα, καί ἀποτελεῖ τὴν κύρια πηγὴ ἐισοδημάτων ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ ἐκμετάλλευση. Στὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ, τὰ μικρὰ φύλλα, προσεχτικὰ περασμένα, στεγνώνουν στὸν ἥλιο, τοποθετημένα πάνω σὲ πλαίσια, μπροστὰ στὰ σπίτια.

Ἡ παράδοσή σχετικὰ μὲ τὸν καπνὸ εἶναι πολὺ παλιὰ, ἀφοῦ τὸν καιρὸ τῆς ὀθωμανικῆς κατοχῆς ἡ καλλιέργεια τοῦ ἀνατολικοῦ καπνοῦ (Μπασμάς) ὑπῆρξε πηγὴ πλοῦτος γιὰ τὴν περιοχὴ, παράλληλα πρὸς τὴν ἐκτατικὴ οἰκονομία τῶν τσιφλικῶν (καλλιέργεια δημητριακῶν καί κτηνοτροφία βοοειδῶν). Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἡ Ξάνθη ἦταν ἕνα

σπάζουν χιλίες δυσκολίες, κάθε φορὰ πού ζητᾶνε νὰ πάνε στὴν Τουρκία. Ἐπομένως, ἡ ἐπωνυμία «Τούρκοι» καλύπτει ἕνα ἐθνολογικὸ ποικίλο ἀθροίσμα τουρκοφόνων καί μὴ τουρκοφόνων μουσουλμάνων (Σ.Μ.).

σημαντικό διεθνές κέντρο έμποροποιήσεως του καπνού, όπως αποδεικνύεται από τις παλιές δερμάτινες επιγραφές άγγλικών και άμερικανικών εταιρειών, στα παλιά ιδιωτικά ξενοδοχεία της πόλεως. Σήμερα, όμως αυτές οι δραστηριότητες έχουν συγκεντρωθεί στην Καβάλα, και κυρίως στη Θεσσαλονίκη.

Άλλά η καλλιέργεια του καπνού έχει επεκταθεί σε όλες τις καλλιεργήσιμες γαίες: από το 1963, όλοι οι χωρικοί μπορούν να ζητήσουν άδειες καλλιέργειας, οι οποίες μέχρι τότε δίνονταν μόνο στους Τούρκους χωρικούς, ή στους Έλληνες που είχαν εξαγοράσει τουρκικές γαίες. Η καλλιέργεια του καπνού καμπακούλακ, κατώτερης ποιότητας αλλά μεγαλύτερης απόδοσης, είχε σαν συνέπεια να ζημιωθούν τα ανατολικά καπνά. Αυτό έγινε στις τοποθεσίες που μόνον μάλλον πιστές στά καπνά ποιότητος, που είναι πολύ άρωματικά και με μικρά φύλλα: στο Djebel¹⁸ (οι όροσειρές της Ροδόπης στα όρεια της Ξάνθης), στον Πρώτο Γιακά¹⁹ (το πρώτο ύψωμα) στην παρωχή της πεδιάδας, υπάρχουν γαίες πλούσιες, φυτεμένες με πλατυφυλλο καπνό: Όθας Κάμπος, περιοχή Γενησσέας (Σχ. 3).

Έχουν μελετηθεί τέσσερις κοινότητες συγκριτικού έλέγχου στην περιοχή. Πρώτα πρώτα στο θουνό, ο Έχινος, έδρα μιας μεγάλης κοινότητας (δύο οικισμοί) με περισσότερους από 3.000 κατοίκους το 1961. Ο Έχινος, κεφαλόχωρο, έδρα των πομακοχωριών που βρίσκεται στην επίτρομηνη στρατιωτική ζώνη, υποδέχεται τον επισκέπτη από το ύψος των γεροκτισμένων σπιτιών του, ύστερα από μία σύντομη διαδρομή ανάμεσα σε λόφους που είναι ύποσκαμμένοι από τη διάβρωση. Έδω βασιλεύουν άποκλειστικά ο καπνός και το σύστημα της μικρής άγροτικής εκμεταλλεύσεως: το 1961, 737 άγροτικές εκμεταλλεύσεις μοιράζονταν σε 543 εκτάρια. Η δημογραφική έκρηξη,²⁰ ή παντελής σχεδόν άπουσία έξωτερικής μεταναστεύσεως οδήγησαν σε μία τέλεια επίδειξη της καταστάσεως, και αναγκάζουν τους παλαιότερους να αναπολούν το παρελθόν που το νομίζουν χρυσή εποχή. Πραγματικά, πριν άπ' την προσάρτηση στην Έλλάδα, το σύστημα καλλιέργειας φαίνεται ότι λειτουργούσε περισσότερο άρμονικά:

ο καπνός συνδυαζόταν με το καλαμπόκι, ένα μεγάλο κοπάδι γιδιών έδινε καλό λίπασμα για τον καπνό (ούρα) και ο παστοურμάς (καπνιστό κρέας) βελτίωνε το συνηθισμένο διαιτολόγιο από χυλό (κατοσμάκ) και καλαμποκισιο ψωμί (μπομπότα). Μετά το 1922, άπαγορεύθηκε η βοσκή στο δάσος και γι' αυτό περιορίστηκαν οι δυνατότητες διατροφής των ζώων. Έτσι, μπροστά στη δημογραφική πίεση, το καλαμπόκι παραμερίστηκε προς χάρη του καπνού. Σήμερα, και το ελάχιστο καλλιεργήσιμο άγροτεμάχιο έκχερσώθηκε, και φυτεύεται άποκλειστικά καπνός, σε θάρους της συντηρήσεως των έδαφών. Και κάτι πολύ πιο σοβαρό: τα εισοδήματα σε χρήμα αύξήθηκαν, αλλά σε αυτή την κλειστή κοινωνία δεν έπεφταν καμιά αισθητή βελτίωση στη διατροφή: τα χρήματα άποταμιεύθηκαν με τον φόβο ή με την έλπίδα μιας καλύτερης πολιτικής καταστάσεως (έπιστροφή στην Τουρκία:).

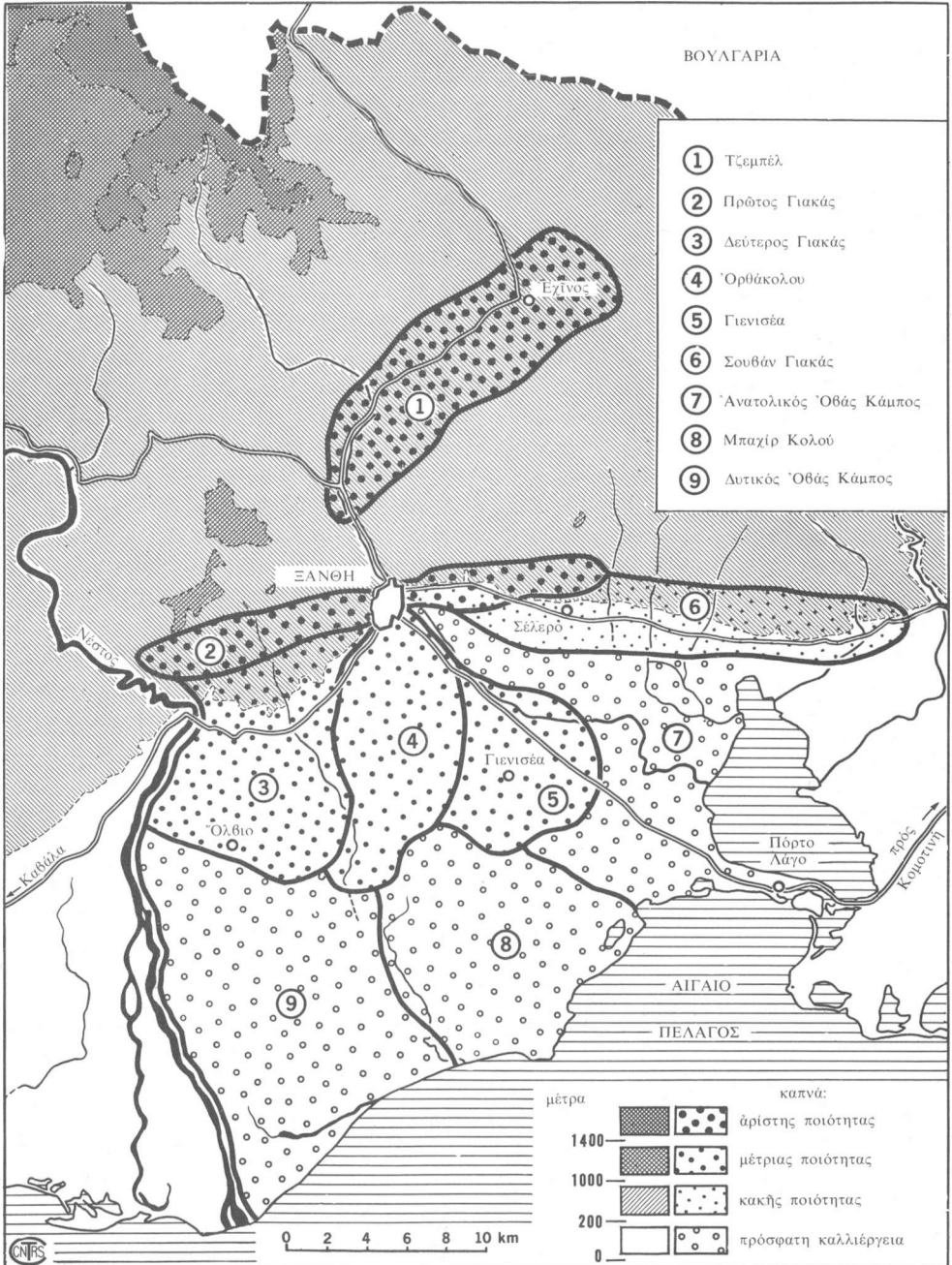
Μέσα στην πεδιάδα, διαλέχτηκαν δύο χωριά. Όχτώ χιλιόμετρα ανατολικά της Ξάνθης, το Σέλερο είναι μία κοινότητα με περισσότερους από 3.000 κατοίκους, που συγκεντρώνει 8 οικισμούς (localités), άπ' τους όποιους οι 7 έχουν καθαρά τουρκικό πληθυσμό, ενώ ο ένας έχει πληθυσμό μικτό, έλληνο-τουρκικό. Η έδρα της κοινότητας άρμυθ 1.300 κατοίκους και 270 οικογένειες, όλες τουρκικές, 238 άγροκαλλιεργητές έχουν άδεια καλλιέργειας καπνού. Ο καπνός έχει παλαιά παράδοση στο χωριό: τον 19ο αιώνα, τον καλλιεργούσαν στα κατοφερή έδάφη της παρωφής της Ροδόπης (Πρώτος Γιακάς), σε συνδυασμό με την κτηνοτροφία μικρών ζώων (προβάτων ή γιδιών). Τα ζώα τα μαντρώνανε για ένα μήνα σ' ένα άγροτεμάχιο καπνού. Σήμερα προτιμούν να φυτεύουν στους άγρους της πεδιάδας, όπου οι τιμές των κωνών είναι κάπως κατώτερες, αλλά ή άπόδοση πιο ύψηλη. Άλλωστε ή οικονομία της άγροτικής εκμεταλλεύσεως είναι ποικιλόμορφη έδω. Άς πάρουμε για παράδειγμα ένα χωρικό του χωριού Σέλερο: 60 έτων, ζει με τη γυναίκα του, την πεθερά του και τα τρία παιδιά του, ηλικίας 19, 14 και 8 έτων. Είναι κάτοχος 22 στρεμμάτων, που είναι χωρισμένα σε 6 άγροτεμάχια: 4 στρέμματα φυσικά λιβάδια, 3 στρέμματα τριφύλλι, 3 στρέμματα φυτεμένα με καπνό - καλαμπόκι - σιτάρι, σύμφωνα με την εφαρμωζόμενη άμειψισπορά, 4 στρέμματα μισά τριφύλλι - μισά καπνός έναλλακτικά, 6 και 2 στρέμματα φυσικά λιβάδια. Επί πλέον, νοικιάζει 7 στρέμματα από έναν ιδιοκτήτη του χωριού, που έχει άδεια καλλιέργειας για 20 στρέμματα, αλλά φυτεει μόνο τα 8. Διαθέτει άκόμη 3 άγελάδες και ένα άλογο.

Στην άλλη άκρη της πεδιάδας, 10 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της Ξάνθης, το Όλθιο, χωριό προσώφων, άριθμούσε το 1961, 621 κατοίκους. Την ίδια χρονολογία, 140 καλλιεργητές μοιράζονταν

18. Cebel = τουρκικά σημαίνει θουνό (Σ.Μ.).

19. Γιακά = τουρκική λέξη που σημαίνει ύψωμα. (Σ.Μ.)

20. Το ποσοστό γεννητικότητας ξεπερνάει το 40%, το ποσοστό θνησιμότητας είναι κατώτερο του 10%, παρ' όλη τη σύφιλη, που είχε μορφή ένδημική. Στην πληροφορία αυτή του καθηγητή Bugel πρέπει να προσθέσουμε ότι ή σύφιλη είχε πράγματι ένδημη μορφή στα πομακοχώρια μέχρι το 1955 ή άκριβέστερα το 1960. Άπό τότε, «έπεσε ή πενικιλίνη και την ξεπύρωσε», όπως μās είπε χαρακτηριστικά ένας γιατρός της Ξάνθης. Παρ' όλα αυτά, περιπτώσεις σφυιλιδικών ύπαρχουν άκόμη, όπως μās πληροφορούν οι άγροτικοί γιατροί του «Πομακιστάν», όπως λέγονται τα πομακοχώρια στην περιοχή εκείνη.

ΣΧΗΜΑ 3. Η παραγωγή του καπνού στην Ξάνθη

περίπου 624 εκτάρια. Ο μέσος κλήρος λοιπόν είναι αίσθητα σημαντικότερος απ' ό,τι στο Σέλερο (4,4 έναντι 2,4 εκτάρια), αλλά το σύστημα καλλιέργειας είναι το ίδιο: κυνός, δημητριακά και κτηνοτροφία. Τέλος, μελετήθηκε και η ίδια ή πόλη της Εάνθης, γιατί συνδέεται στενά με τη γεωργική ζωή της περιοχής. Το 1961 αριθμούσε 28.000 κατοίκους και επί ενεργού πληθυσμού 11.000 περίπου, το ένα πέμπτο ζούσε από τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Την ίδια εποχή, υπήρχαν 1.566 περίπου γεωργοκαλλιεργητές που δεν απογράφικαν και που καλλιεργούσαν 3.735 εκτάρια, των οποίων φυσικά το μεγαλύτερο μέρος δεν θρίσκονταν μέσα στα κοινοτικά όρια.

Τέλος, στους πορτοκαλεώνες της Κορίνθου μέχρι τους ελαιώνες της Ζακύνθου, στο Ξαχαρότευλο της Σίνδου μέχρι τον καπνό της Θράκης, βρίσκονται όλες οι προσφερόμενες δυνατότητες της ελληνικής γης. Άλλα περισσότερο και από τους φυσικούς πόρους, οι άνθρωποι είναι που διαφέρουν: ο Βυζαντινός ευγενής γαιοκτήμονας (gentleman-farmer) της Ζακύνθου μέχρι τον πομάκο δήμαρχο του Έχθου, κλεισμένο μέσα στην αξιοπρεπή και περήφανη μιζέρια του· ο γεωργιανός πρόσφυγας, χωρικός χωρίς επάγγελμα, των Γεωργιανών μέχρι τον δικηγόρο-τυροκόμο, αρχηγό του μακεδονίτικου τσιφλικιού· αυτές είναι οι όψεις της αγροτικής Έλλάδας με τα ίδια χαρακτηριστικά όπως έχουν διαμορφωθεί εδώ και αιώνες, και με τις αλλαγές που μεσολάβησαν τις τελευταίες δεκαετίες. Με δυο λόγια, χωρίς να πιστεύουμε ότι εκθέσαμε όλες τις έλλειψεις και τις ανισότητες που παρουσιάζει ή υπαίθρος, όστοςο μπορέσαμε να δώσουμε μιá αντιπροσωπευτική εικόνα του ελληνικού αγροτικού κόσμου.

II. οι ανισότητες στις δομές της έγγειου ιδιοκτησίας

1) Η μέθοδος έρευνας

Η ποικιλία και το πλήθος των τοπικών παραδειγμάτων δεν επιτρέπουν τη μέθοδο της μονογραφίας, της οποίας άλλωστε ή άξια έχει αποδειχθεί.²¹ Από την άλλη μεριά, ή έλλειψη ενός συγχρόνου κτηματογραφικού στοιχείου αποκλείει κάθε συστηματική σύγκριση.²² Τελικά, ή πιο βα-

σική πηγή φαίνεται πως είναι οι δηλώσεις που οφείλουν να κάνουν κάθε χρόνο απαραίτητα οι πελάτες της Άγροτικής Τράπεζας, σχετικά με την έκταση και την κατανομή της αγροτικής τους εκμεταλλεύσεως.²³ Αυτές οι δηλώσεις συγκεντρώνονται με βάση τον τόπο διαμονής του αγροκαλλιεργητή. Σχετικά όμως με τη φύση του στοιχείου αυτού μπορούν να γίνουν πολλές παρατηρήσεις:

—Αυτοί που έχουν μικρή αγροτική ιδιοκτησία (micro-fundiaires) δεν είναι πελάτες της Άγροτικής Τράπεζας: οι ανάγκες τους είναι πράγματι πολύ περιορισμένες και ή έγγυηση που μπορούν να προσφέρουν είναι ελάχιστη. Έτσι, ξεφεύδουν πολύ συχνά από το τραπεζικό κύκλωμα και γίνονται λεία των ιδιωτών δανειστών.

—Οι δηλωμένοι πόροι είναι και απ' αρχήν διογκωμένοι, γιατί πρόκειται για έγγυηση που εξασφαλίζει ένα δάνειο. Οι γεωπόνοι της Τράπεζας δεν άρκουν για να διενεργήσουν συστηματικούς έλέγχους επί τόπου, και τελικά τά δάνεια δίνονται περισσότερο με βάση τη συνένεια στις προηγούμενες εξοφλήσεις και όχι την πραγματική εκτίμηση της αγροτικής εκμεταλλεύσεως.

—Οι πελάτες της Τράπεζας διαχωρίζονται σε «μεμονωμένους» και σε «συνεταιρισμένους». Οι ελληνικοί συνεταιρισμοί δεν είναι στην πραγματικότητα παρά οργανισμοί ανασυγκέντρωσεως, οι οποίοι διευκολύνουν τις σχέσεις των καλλιεργητών και της Άγροτικής Τράπεζας. Παρά τον μέτρο αυτό ρόλο, οι συνεταιρισμοί φοβίζουν πολλούς μεγάλο-ιδιοκτήτες, οι οποίοι προτιμούν να συναλλάσσονται άτομικά με την Τράπεζα. Υπάρχουν όμως επίσης και πολύ κλειστοί «συνεταιρισμοί» πλουσίων, που προτίμησαν να εμπιστευθούν τά συμφέροντά τους σ' έναν διαχειριστή (στή Μυτιλήνη κυρίως). Καλό λοιπόν είναι να μη λαμβάνονται υπ' όψη μόνον οι δηλώσεις των συνεταιρισμένων.

—Τέλος, ή επιφάνεια που δηλώθηκε ότι έχει σπαρεί μπορεί να μην είναι επαρκής για έγγυηση. Για παράδειγμα, μιá παρεξήγηση μεταξύ του γεωπόνου της Τράπεζας και του χωρικού μπορεί να γίνει αίτια να υπάρξουν διαφορές στο θέμα της

23. Η Άγροτική Τράπεζα της Ελλάδος διαθέτει το πιο πυκνό τραπεζικό δίκτυο της χώρας. Εκτός από τις συνθησιαμένες συναλλαγές, χάρη σ' ένα προνομιακό επιτόκιο, έχει ένα είδος μονοπωλίου δανείων στους χωρικούς, και επί πλέον χορηγεί σε είδος λίπασμα, σπόρους, και αντικρυποταμικά παράγωγα. Παιζει σημαντικό ρόλο στη συγκέντρωση της συγκομιδής. Στηρίζομενη σε κεφάλαια του κράτους, ή Άγροτική Τράπεζα αντιμετώπιζε μόνιμα οικονομικές δυσκολίες, λόγω της ισχύοντος των καταθέσεων και κυρίως της καθυστέρησεως στην εξοφλήση των χρεών.

Λαμβάνοντας υπόψη τον πολιτικό και κοινωνικό ρόλο του γεωργικού κόσμου, οι διάφορες κυβερνήσεις όχι μόνο έδωσαν παρτάσεις στην προθεσμία εξοφλήσεως των χρεών, αλλά προχώρισαν άκομη και σε διαγραφή των γενικών χρεών. Η τελευταία έγινε το 1968.

21. G. Burgel. *Pobia*, όπ.π. (Σ.Μ.).

22. Στην Ελλάδα δεν υπάρχει κτηματολόγιο, εκτός από τις περιοχές όπου έχουν εγκατασταθεί πρόσφυγες της Μικράς Άσίας, δηλαδή στη Μακεδονία, τη Θράκη, και σε μερικά νησιά της Δωδεκανήσου: Ρόδο, Κω και Λέρο. (Η πληροφορία αυτή έχει δοθεί από τον E. Kolodny.) Η κατάσταση αυτή εξακολουθεί να υπάρχει από την εποχή της κατανομής των γαιών, και δεν λαμβάνονται υπόψη ούτε οι πωλήσεις και οι αγορές, ούτε οι διαδοχές.

ἐκτιμήσεως τῆς ἐπιφάνειας πού ἔχει σπαρεῖ: ἐάν ὁ γεωπόνος κρίνει ὅτι 3 κιλά σπόρου κατά στρέμμα εἶναι ἀναγκαῖα γιά μιὰ ὀρισμένη καλλιέργεια, ἐνῶ ὁ χωρικός ζητάει 5 κιλά, ὁ χωρικός ὑπερεκτιμᾷ στή δῆλωσή του τήν ἐπιφάνεια πού πραγματικά θά σπείρει κι ἔτσι θά μπορέσει νά σπείρει βέβαια 5 κιλά κατά στρέμμα, ἀλλά μέ τόν τρόπο αὐτό δέν θά ἔχει πιά τή δυνατότητα νά ἀπαιτήσῃ σπόρους γιά ἓνα μέρος τῆς ἐκμεταλλεύσεώς του, τό ὅποιο κατ' ἀρχήν καλύπτεται ἀπό τούς σπόρους πού ζήτησε.

Ἔτσι, προσφεύγει στήν ἰδιωτική τοκογλυφία. Κατά τόν ἴδιο τρόπο, στήν πεδιάδα τῆς Σίνδου, τό σιτάρι δέν συνιστᾶται γιά τίς ἀρδευόμενες γαῖες (ἡ ἀρδευση καθυστερεῖ τή συγκομιδή καί κάνει τό στάχυ πολύ βαρῦ, εὐάλωτο στό βόρειο ἄνεμο, τόν Βαρδάρη, πού τό ρίχνει). Ὁ χωρικός, γιά νά ἔχει λιπᾶσματα, πρέπει νά κάνει δῆλωση γιά τήν προμήθεια σπόρων κριθαριοῦ, τήν ὁποία ἀποδέχεται ἡ Τράπεζα.

2) Ἡ γενική διάθρωση τῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως

Οἱ ἀγροκαλλιεργητές ἔχουν χωρισθεῖ σέ τρεῖς κύριες κατηγορίες: τούς μικροἰδιοκτῆτες ἢ ἀγροκαλλιεργητές 20 στρεμμάτων καί λιγότερο, τούς μέσους ἀγροκαλλιεργητές τῶν 20-69 στρεμμάτων, καί τούς μεγάλους καλλιεργητές 70 στρεμμάτων καί ἄνω. Βέβαια, ὅλες αὐτές οἱ καταστάσεις εἶναι προφανῶς σχετικές μέ τή γενική κατάσταση τῆς χώρας: ἡ μέση ἑλληνική ἀγροτική ἐκμετάλλευση δέν ξεπερνοῦσε τά 36 στρέμματα τό 1961. Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη τή συχνά πολύ μικρή ἀγροτική ἰδιοκτησία σέ ὀρισμένες περιοχές καί τίς ἀνασυγκεντρώσεις στή μέση κατηγορία, διακρίνουμε δύο ὑποομάδες μεταξύ τῶν μικρο-ἰδιοκτητῶν (10 στρεμμάτων καί κάτω) (10-19 στρέμματα), καί τῶν μέσων ἐκμεταλλευτῶν (20-39 στρεμμάτων) (40-69 στρέμματα). Τέλος, μέ βάση τή ρευστότητα τῶν νομικῶν σχέσεων μεταβίβασης τῆς γῆς γίνεται ἡ διάκριση μεταξύ ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως καί ἰδιοκτησίας, πού εἶναι συχνά δύσκολη γιατί οἱ δύο ἔννοιες στήν Ἑλλάδα συγχέονται.

Ὁ πίνακας 1 δείχνει πόσο πολύ μικρός εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν «μεγαλοἰδιοκτητῶν». Δέν ξεπερνοῦν ποτέ τό 7% τοῦ συνόλου, ἐκτός ἀπό δύο περιπτώσεις πολύ εἰδικές: ἡ πόλη τῆς Ζακύνθου (22,7%) καί τὰ χωριά τῆς πεδιάδας τῆς Βέροιας καί τῆς Θεσσαλονίκης (Πλάτανος=17,5%, Σίνδος 17,2%).

—Σέ κάθε περιοχή ὁ ἀριθμός τῶν μικρο-ἰδιοκτητῶν φαίνεται πῶς σημαντικός στίς πόλεις παρά στήν ὑπαίθρο. Ἡ μόνη ἀξιοσημειώτη ἐξαιρέση παρουσιάζεται στή Ζακύνθο (33,3% μόνο μικρο-ἰδιοκτητῶν στήν πόλη, 44,1% στό Γαϊτάνι). Στή φρουτοπαραγωγική ὄμως περιοχή τῆς Μακε-

δονίας, ὑπάρχουν 82,2% μικρο-ἰδιοκτῆτες στή Νάουσα, 52,8% στή Βέροια ἐναντί 24,2 στήν Ἐπισκοπή, στή ζώνη τῶν μεγάλων καλλιεργειῶν τῆς Θεσσαλονίκης, 34,2% στή μεγάλη κομποπολι τῆς Ἀλεξάνδρειας, 12,2% στόν Πλάτανο, 4,2% στή Σίνδο: τό ἴδιο συμβαίνει καί στήν περιοχή τοῦ καπνοῦ: 68,7% τῶν μικρῶν καπνοκαλλιεργητῶν στήν πόλη τῆς Ξάνθης ἐναντί 38,7% στό Σέλερο καί 3% στό Ὀλβιο. Ἀλλά ὁ Ἐχίνος, ὅπου ἡ δημογραφική πίεση καί ὁ ἀγροτικός τεμαχισμός βρίσκονται σέ πολύ ὑψηλά ὄρια, κατέχει τό ρεκόρ: 93,5% τῶν καλλιεργητῶν ἔχουν λιγότερα ἀπό 20 στρέμματα, ἀπό τούς ὁποίους 38% λιγότερα ἀπό 10 στρέμματα.

Τέλος, καί πλήρως ἀνασυγκρότηση ἐπιχειρεῖται στίς μέσες κατηγορίες (20-70 στρέμματα). Σέ 13 κοινότητες πού μελετήθηκαν, οἱ καλλιεργητές μέσων γεωργικῶν ἐκμεταλλεύσεων ἀποτελοῦν σέ 7 περιπτώσεις περισσότερο ἀπό τό ἡμισιο τοῦ συνόλου, ἐνῶ σέ 9 περιπτώσεις περισσότερο ἀπό 40%.

Φαίνεται λοιπόν ὅτι, σχετικά μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων, ἡ κατανομή θρίσκει τήν ἐξήγησή της ὄχι μόνο σέ εἰδικές καταστάσεις (μεγάλοι ἰδιοκτῆτες πού διαμένουν στήν πόλη τῆς Ζακύνθου, ἰσχυρή δημογραφική πίεση στόν Ἐχίνο), ἀλλά καί σέ καταστάσεις γενικότερες: ἀντίθεση πόλεως - ὑπαίθρου, ἀντίθεση μεταξύ τῶν ζωῶν τῶν μεγάλων καλλιεργειῶν (πεδιάδα Βέροιας καί Θεσσαλονίκης), ὅπου οἱ μεγάλοι καί μέσοι ἰδιοκτῆτες εἶναι πολυαριθμότεροι καί οἱ ζῶνες τῶν ἐξειδικευμένων καλλιεργειῶν εὐνοικότερες γιά τούς μικρο-ἰδιοκτῆτες. Γιά τήν ὑπό ἐκμετάλλευση ἔκταση, οἱ διαφορές δέχονται. Τό μέρος πού κατέχουν οἱ μεγάλες ἐκμεταλλεύσεις ξεπερνᾷ συχνά τά 20-30% τῆς συνολικῆς ἐκτάσεως, ἐκτός ἀπό τίς περιοχές τῶν δενδροκαλλιεργειῶν (Κόρινθος, Γαϊτάνι, Νάουσα, Ἐπισκοπή) καί τὰ θρακικά καπνοχώρια (Σέλερο, Ὀλβιο, Ἐχίνος). Οἱ σημαντικότερες διαφορές μεταξύ τῶν ἀριθμῶν τῶν μεγάλων ἰδιοκτητῶν καί τῆς ἐκτάσεως πού αὐτοί ἐκμεταλλεύονται, παρουσιάζονται σέ τρεῖς πόλεις: τήν Ξάνθη, ἀντίστοιχα 6,2% καί 54%, τή Ζακύνθο 22,7% καί 67,3%, τή Βέροια 4,2% καί 32,8%. Οἱ δύο ἀνισότητες, οἱ σημαντικότερες, παρατηροῦνται λοιπόν σέ δύο περιοχές μέ πολύ διαφορετικό πεπρωμένο: ἡ Ζακύνθος διέφυγε τήν τουρκική κατοχή καί τό καθεστῶς τοῦ τσιφλικιοῦ, ἡ Ξάνθη ἀπελευθερώθηκε ἀπό τόν ξένο ζυγο μετά τόν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο καί «στεγάζει» ἀκόμα μιὰ τουρκική μουσουλμανική μειονότητα. Πραγματικά, ὁ διαφοράς εἶναι λιγότερο αἰσθητές ἀπ' ὅσο φαίνονται. Τό σημαντικότερο μέρος τῶν μεγάλων ἐκτάσεων φαίνεται συνδεδεμένο μέ τό γεγονός ὅτι δέν ὑπῆρξε διακοπή στήν ἱστορική συνέχεια. Λόγω τῆς υπάρξεως τῆς τουρκικῆς κοινότητας στήν Ξάνθη, ἓνας μικρός ἀριθμός τσιφλικιῶν κατόρθωσε νά διατηρηθεῖ, χωρίς ὄμως ν' ἀποφραχθεῖ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Κατανομή τῶν ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων

	Ἀριθμὸς περιπτώσεων πού μελετήθηκαν ¹	% τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκμεταλλεύσεων					
		Κάτω τῶν 10 στρεμ.	10-19 στρέμ.	Κάτω τῶν 20 στρεμ.	20-39 στρέμ.	40-69 στρέμ.	70 καὶ ἄνω
Κόρινθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	130	—	—	62,9	22,2	12,0	2,7
συνεταιρισμένοι	103	—	—	65,9	21,6	8,2	4,1
σύνολο	233	—	—	64,3	21,9	10,2	3,4
Ζάκυνθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	36	—	—	6,0	33,3	27,2	33,3
συνεταιρισμένοι	47	—	—	60,6	24,2	3,0	12,1
σύνολο	83	—	—	33,3	28,7	15,1	22,7
Γαϊτάνι (Ζάκυνθος)	37	—	—	44,1	41,1	11,7	2,9
Βέροια (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	48	25,8	41,9	67,7	12,9	12,9	6,5
συνεταιρισμένοι	45	15,3	25,6	40,9	48,7	7,6	2,5
σύνολο	93	20,0	32,8	52,8	32,8	10,0	4,2
Νάουσα (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	24	57,8	26,3	84,1	15,7	—	—
συνεταιρισμένοι	70	53,3	28,3	81,6	11,6	5,0	1,6
σύνολο	94	54,4	27,8	82,2	12,6	3,7	1,2
Ἐπισκοπή (Βέροια)							
ἀπομονωμένοι	12	—	—	41,6	50,0	8,3	—
συνεταιρισμένοι	58	—	—	20,3	50,0	27,7	1,8
σύνολο	70	—	—	24,2	50,0	24,2	1,5
Πλάτανος (Βέροια)	61	—	—	12,2	40,3	29,8	17,5
Ἀλεξάνδρεια	41	—	—	34,2	31,5	28,9	5,2
Σίνδος (συνεταιρισμένοι)	47	—	—	4,2	38,2	40,4	17,2
Ξάνθη (πόλη)	71	40,6	28,1	68,7	9,3	15,6	6,2
Σέλερον (Ξάνθη)	50	—	—	38,7	24,4	36,7	—
Ὀλβιον (Ξάνθη)	33	—	—	3,0	33,3	63,6	—
Ἐχίνος (Ξάνθη)	110	38,1	55,4	93,5	6,3	—	—

1. Συστηματικὸ δείγμα τοῦ 1/5 ἢ τοῦ 1/10, ἀνάλογα μὲ τὴ σπουδαιότητα τῆς Κοινότητας ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῶν ὑποκαταστημάτων τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας.

ἡ περικοπή στὴν ἑκτασή τους: στὴν ἴδια τὴν πόλη τῆς Ξάνθης βρίσκονται ἐπομένως γύρω στοὺς 10 ἰδιοκτῆτες 100 ἑκταρίων καὶ ἄνω, ἐπὶ 640 ἀγροκαλλιεργητῶν, οἱ ὁποῖοι εἶναι πελάτες τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας. Στὴ Ζάκυνθο, τὸ γεγονός ὅτι δέν υπῆρξε τουρκοκρατία, καθὼς καὶ ἡ μαζικὴ ἐγκατάσταση προσφύγων, λίγο ἐπῆρεσε τὴ διατήρηση μεγάλων ἀγροτικῶν κληρῶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐνετοκρατίας. Ἀπὸ τοὺς 360 πελάτες τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας πού κατοικοῦν στὴν πόλη, 30 περίπου κατέχουν περισσότερα ἀπὸ 20 ἑκτάρια, πράγμα ὄχι εὐκαταφρόνητο σέ μιὰ ἐξειδικευμένη γεωργία (κορινθιακὴ σταφίδα καὶ ἐλαιῶνες). Στὸ σύνολο, ἡ ἔλλειψη ἢ ἡ πολὺ μικρὴ παρουσία τῶν φαινομένων μαζικοῦ ἐπανεποικι-

σμοῦ, στὴ σύγχρονη ἐποχῇ, φαίνεται νὰ ὀδηγεῖ σέ ἀποτυχία τῆς ἀγροτικῆς μεταρρυθμίσεως πού ἐγιναν στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφὴ. Στὴ Θράκη, μερικές μεγάλες ἐπιφανείες μπόρεσαν νὰ ξεφυγουν ἀπὸ τὸν κανὼνα τεμαχισμού τῶν μεγάλων μὴ φυτεμένων ἐκτάσεων. Στὴ Ζάκυνθο, ὅπου δέν ἐφαρμόστηκε ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση (φύτεϊες), ἡ κατάργηση τοῦ συστήματος τῆς ἀγροληψίας²⁴ (colonat partiaire) εἶχε

24. Ἡ ἀγροληψία σάν σύστημα καλλιέργειας ἐφαρμόσθηκε πολὺ κατὰ τοὺς νεότερους καὶ νεώτατους χρόνους στὰ νησιά τοῦ Ἰονίου. Ὁ ἰδιοκτῆτης γῆς τὴν παραχωροῦσε σέ καλλιεργητὴ. Ἐφ' ὅσον ἡ καλλιέργεια ἦταν παραγωγικὴ, ὁ καλλιεργητὴς (ἀγροληπτής) εἶχε τὴ δυνατότητα, ὕστερα ἀπὸ συμφωνία μὲ τὸν ἰδιοκτῆτη (ἀγροδότη), νὰ ἀποκτήσει πλήρη κυριότητα

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Κατανομή εκμεταλλεόμενης επιφάνειας

	Σύνολο καλλιεργούμενης επιφάνειας των υπό μελέτη εκμεταλλεύσεων (στρ.)	% της επιφάνειας των εκμεταλλεύσεων κατά μέγεθος εκμεταλλεύσεως					
		Κάτω των 10 στρ.	10-19 στρ.	Κάτω των 20 στρ.	20-39 στρ.	40-69 στρ.	Άνω των 70 στρ.
Κόρινθος (πόλη)							
άπομονωμένοι	2307	—	—	28,6	28,0	30,3	12,9
συνεταιρισμένοι	1925	—	—	31,8	28,3	20,9	18,8
σύνολο	4232	—	—	30,1	28,1	26,0	15,5
Ζάκυνθος (πόλη)							
άπομονωμένοι	1128	—	—	20,1	18,5	5,1	56,2
συνεταιρισμένοι	2890	—	—	0,9	10,5	16,8	71,6
σύνολο	4018	—	—	6,3	12,7	13,5	67,3
Γαϊτάνι	910	—	—	25,1	40,5	22,1	12,0
Βέροια (πόλη)							
άπομονωμένοι	1005	5,4	17,2	22,6	13,0	19,0	45,4
συνεταιρισμένοι	1045	3,1	14,2	17,3	48,2	13,3	21,0
σύνολο	2050	4,2	15,6	19,8	30,9	16,2	32,8
Νάουσα (πόλη)							
άπομονωμένοι	212	32,5	26,8	59,3	40,5	—	—
συνεταιρισμένοι	859	21,0	29,4	50,4	22,8	17,7	8,7
σύνολο	1071	23,7	28,9	52,6	26,3	14,0	7,0
Έπισκοπή							
άπομονωμένοι	260	—	—	20,0	58,4	21,5	—
συνεταιρισμένοι	1780	—	—	8,0	46,6	40,7	4,4
σύνολο	2040	—	—	9,6	48,1	38,2	3,9
Πλάτανος	2856	—	—	3,7	24,6	33,7	38,0
Άλεξάνδρεια	1354	—	—	12,0	24,0	41,2	22,5
Σίνδος (συνεταιρισμένοι)	2141	—	—	1,6	23,9	40,8	33,5
Ξάνθη (πόλη)	2361	7,7	10,2	17,9	5,9	21,9	54,0
Σέλερον	1445	—	—	12,3	23,3	64,2	—
Όλβιον	1424	—	—	0,2	24,2	75,5	—
Έχινος	1181	24,6	62,5	87,1	12,7	—	—

σάν αποτέλεσμα τήν άπ' ευθείας εκμετάλλευση τής γής από τόν ιδιοκτήτη (άμεση αυτοκαλλιέργεια: faire valoir direct), με έμμισθο άγροεργατικό δυναμικό ή με συμβόλαια έμφυτευτικής εκμεταλλεύσεως (métyage).

Γιά τούς μικρο-ιδιοκτήτες, οί περισσότεροι αίσθητές άνισότητες παρουσιάζονται στις πόλεις. Συγκρίνοντας τό ποσοστό του άριθμού των καλλιεργητών των 20 στρεμμάτων και κάτω, με τήν έκταση τήν όποια εκμεταλλεύονται, έχουμε άρνητικές διαφορές μεγαλύτερες των 30, σε τέσσερις πόλεις: στην Ξάνθη (68% των καλλιεργητών κατέχουν 18% τής γής), στην Κόρινθο (64 και 30), στη Βέροια (53 και 20), στη Νάουσα (82 και 52).

στό ένα τέταρτο τής επιφάνειας που καλλιεργήθηκε. Από τό 1926, ή συγκατάθεση του ιδιοκτήτη δεν ήταν πιά άναγκαία άργότερα, καταργήθηκε και ή άγροληψία.

Σέ δύο πόλεις (Ζάκυνθο και Άλεξάνδρεια) και σε ένα μόνο χωριό (Σέλερο, στη Θράκη) οί διαφορές αυτές κυμαίνονται μεταξύ 20 και 30.

Τελικά, οί άνισότητες που παρατηρούνται στη διάρθρωση τής έγγείου ιδιοκτησίας στην Έλλάδα φαίνεται πως εξηγούνται από τρεις παράγοντες που άλληλοεξαρτώνται και άλληλοεπηρεάζονται. Μιά άπόπειρα ταξινομήσεώς τους έχει κυρίως ρόλο υποθέσεως για τίς έρευνες που μπορεί να άκολουθήσουν: οί παράγοντες αυτοί είναι οί εξής:

Ό Ιστορικός παράγοντας. Αυτός διαφοροποιεί όχι μόνο τούς άγροτικούς χώρους που είναι ενιαίοι, ίδιοι, χωρίς διαφορές και όπου οί άνισότητες είναι πιο αισθητές, αλλά και τίς ζώνες που έχουν αναδιαρθρωθεί άπότομα με τάση όμαλοποίησεως. Τό βασικό κριτήριο είναι ή άναχώρηση των Τούρκων χωρικών και ή μαζική έγκατάσταση των

προσφύγων της Μ. Ασίας με την παραχώρηση ίσων κλήρων που προήλθαν από τον διαχωρισμό των παλιών τσιφλικιών. Επιτρέπει στο έπακρο να συγκριθεί η Μακεδονία, που έχει ανισότητες λιγότερο έντονες, με τα νησιά του Ιονίου όπου οι ανισότητες είναι ισχυρές.

Ο γεωγραφικός παράγοντας. Καθορίζει τη διάκριση σε ζώνες μεγάλης καλλιέργειας (δημητριακά, ζαχαρότευτλα, βαμβάκι) που είναι πιο ίσομερείς, και σε περιοχές με εξειδικευμένες καλλιέργειες και φυτείες, που παρουσιάζουν έντονότερες κοινωνικές ανισότητες. Οι εξειδικευμένες καλλιέργειες επιτρέπουν πραγματικά εκμεταλλεύσεις μικρής εκτάσεως, αλλά δεν παύουν να ενθαρρύνουν σημαντικές επενδύσεις σε σχετικά μεγάλες εκτάσεις. Σε έθνικη κλίμακα, οι δενδροκαλλιέργειες της Ν. Ελλάδας (έσπεριδοειδή, ελιές, αμπέλια) έρχονται σε αντίθεση με τη μεγάλη καλλιέργεια των πεδιάδων της Β. Ελλάδας. Αυτή ή αντίθεση ενισχύεται συχνά από την επίδραση του ιστορικού παράγοντα. Σε τοπική κλίμακα, η φρουτοπαραγωγική ζώνη της Μακεδονίας (Βέροια - Νάουσα) αντιπαραβάλλει αυτές τις διαφοροποιημένες εκτάσεις έγγειου ιδιοκτησίας προς εκείνες της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης, που είναι περισσότερο ομοιομόρφες.

Ο κοινωνικο-πολιτιστικός παράγοντας. Η

υπαρξη μιās μικρής πόλεως τροποποιεί το ιστορικό ή γεωγραφικό σχήμα. Το αστικό κέντρο όξυνει τις ανισότητες της διαρθρώσεως της έγγειου ιδιοκτησίας. Περιλαμβάνει συγχρόνως μικρο-ιδιοκτήτες μιās εκμεταλλεύσεως «λειψάνου» (κήπος) ή σε μεγάλο βαθμό κερδοσκοπικής (μερικά στρέμματα καρποφόρων δένδρων), και μεγαλο-ιδιοκτήτες που εκμεταλλεύονται βέβαια τις γαίες τους με το σύστημα της άμεσης αυτοκαλλιέργειας (faire valoir direct), αλλά στην πραγματικότητα είναι ιδιοκτήτες άσχετοι με την καλλιέργεια (γιατροί, δικηγόροι).

3) Οι ανισότητες στις άρδευόμενες εκτάσεις και στις εξειδικευμένες καλλιέργειες

Στη μεσογειακή γη, η εκτίμηση της αξίας της εκμεταλλεύσεως γίνεται συχνά με βάση όχι την ολική έκταση, αλλά το άρδευόμενο ή φυτεμένο τμήμα των κερδοσκοπικών καλλιεργειών.

Οι άνομοιότητες των άρδευομένων γαιών

Η σύγκριση δεν ήταν δυνατόν να επιχειρηθεί παρά μόνο σε δύο κοινότητες συγκριτικού έλεγ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Άρδευόμενες γαίες - Κατανομή των γεωργικών εκμεταλλεύσεων
Κατανομή της άρδευόμενης επιφάνειας

	Αριθμός υπό μελέτη εκμεταλλεύσεων	% του ολικού αριθμού εκμεταλλεύσεων κατά μέγεθος άρδευόμενης επιφάνειας						
		Χωρίς άρδευση	Κάτω των 56 στρεμ.	5-9 στρέμ.	Κάτω των 10 στρεμ.	10-19 στρέμ.	20-29 στρέμ.	30 και άνω
Κόρινθος (πόλη)								
άπομονωμένοι	130	15,7	—	—	37,9	19,4	12,0	14,8
συνεταιρισμένοι	103	28,8	—	—	20,6	22,6	13,4	14,4
σύνολο	233	21,9	—	—	29,7	20,9	12,6	14,6
Ζάκυνθος (πόλη)								
άπομονωμένοι	36	69,6	12,1	18,2	30,3	—	—	—
συνεταιρισμένοι	47	84,8	9,0	—	9,0	—	3,0	3,0
σύνολο	83	77,2	10,6	9,1	19,7	—	1,5	1,5
Σύνολο άρδευόμενης επιφάνειας στις υπό μελέτη εκμεταλ. στρέμματα		Κατανομή της άρδευόμενης επιφάνειας						
Κόρινθος (πόλη)								
άπομονωμένοι	1656	—	—	—	14,8	17,4	18,5	49,0
συνεταιρισμένοι	1372	—	—	—	8,4	20,6	21,1	49,7
σύνολο	3028	—	—	—	11,9	18,8	19,7	49,4
Ζάκυνθος (πόλη)								
άπομονωμένοι	46	—	23,9	76,0	99,9	—	—	—
συνεταιρισμένοι	58	—	13,7	—	13,7	—	34,4	51,7
σύνολο	104	—	18,2	33,6	51,8	—	19,2	28,8

χου (Κόρινθος καί Ζάκυνθος), ἢ γιατί ἡ ἄρδευση δέν γίνεται συστηματικά στις ἄλλες, ἢ γιατί ἀντίθετα ἐπεκτείνεται σέ ὅλη τήν ὑπό ἐκμετάλλευση ἔκταση (Ἀλεξάνδρεια), ἢ γιατί ἀπλούστατα λείπουν οἱ πληροφορίες. Ὁ πίνακας 3 δείχνει κυρίως ὅτι ἡ ἄρδευση εἶναι στή Ζάκυνθο λίγο διαδεδομένη (77% τῶν ἐκμεταλλεύσεων δέν ἄρδενονται), ἐνῶ στήν Κόρινθο εἶναι λίγο περισσότερο (μόνο 22% δέν ἄρδενονται).

Ἀλλά στό ἐπίπεδο τῶν ἄρδευομένων ἐκτάσεων, οἱ διαφορές αὐξάνουν ἀκόμη περισσότερο: στήν Κόρινθο 15% περίπου τῶν καλλιεργητῶν κατέχουν τό 49% τῶν ἄρδευομένων γαιῶν καί μόνο 27% συγκεντρώνουν τό 70% τῆς συνολικῆς ἄρδευομένης ἐκτάσεως. Στή Ζάκυνθο, μόνο 3% τῶν καλλιεργητῶν κατέχουν τό ἡμισυ περίπου τῶν ἄρδευομένων γαιῶν. Φαίνεται λοιπόν—ἀλλά ὁ ἀριθμός τῶν παραδειγμάτων εἶναι πολύ μικρός γιά νά κάνουμε περισσότερο ἀπό μιά ὑπόθεση—ὅτι οἱ ἄνομοιότητες τῶν ἄρδευομένων ἐκτάσεων εἶναι σημαντικότερες ἀπό τίς ἀνισότητες τῆς γενικῆς διαρθρώσεως τῆς ἐκμεταλλεύσεως, καί ὅτι εἶναι περισσότερο ἔντονες, ὅσο ἡ ἄρδευση εἶναι λιγότερο διαδεδομένη στήν καλλιεργουμένη περιοχή.

Μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἄρδευση εἶναι ἐξαιρετικά ἐκλεκτική.

Οἱ ἄνομοιότητες τῶν κερδοσκοπικῶν καλλιεργειῶν

Τά σταφιδάμπελα

Πρόκειται γιά ἀμπελία κορινθιακῆς σταφίδας πού τά βρίσκουμε σέ τρεῖς κοινότητες συγκριτικοῦ ἐλέγχου (communes témoins) τοῦ δείγματος (Κόρινθος, Ζάκυνθος, Γαϊτάνι). Μιά πρώτη διάκριση φαίνεται ὅτι πρέπει νά γίνει μεταξύ πόλεων καί χωριῶν (πίνακας 4): 43% τῶν καλλιεργητῶν τῆς Κορίνθου καί 50% τῆς Ζακύνθου δέν ἔχουν σταφιδάμπελα, ἐναντι μόνο 17,6% τῶν καλλιεργητῶν τοῦ Γαϊτανιοῦ (Ζάκυνθος). Ἡ ἔλλειψη ἀμπελίων παρατηρεῖται κυρίως μεταξύ τῶν ἀστών, τῶν «ἀπομονωμένων» πελατῶν τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας: 54% στήν Κόρινθο, ἐναντι 31% τῶν «συνεταιρισμένων», 82% καί 18%, ἀντίστοιχα, στή Ζάκυνθο. Σύμφωνα μέ τή γενική διάρθρωση τῆς ἐκμεταλλεύσεως (πίνακες 1 καί 2), οἱ μικροκαλλιε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Σταφιδάμπελα – Κατανομή τῶν ἐκμεταλλεύσεων
Κατανομή τῆς φυτεμένης ἐπιφάνειας

	Ἀριθμός ὑπό μελέτη ἐκμεταλλεύσεων	Χωρίς ἀμπελία	% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκμεταλλεύσεων κατά μέγεθος ἐπιφάνειας μέ σταφιδάμπελα				
			Κάτω τῶν 5 στρ.	5-9	10-14	15-19	20 καί ἄνω
Κόρινθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	130	53,7	11,1	18,5	10,1	2,7	3,7
συνεταιρισμένοι	103	30,9	9,2	35,0	12,3	7,2	5,1
σύνολο	233	42,9	10,2	26,3	11,2	4,8	4,3
Ζάκυνθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	36	82,0	3,0	9,0	—	—	6,0
συνεταιρισμένοι	47	18,2	6,0	9,1	12,2	21,3	33,1
σύνολο	83	50,4	4,5	9,0	6,0	10,5	19,5
Γαϊτάνι (Ζάκυνθος)	37	17,6	17,6	41,1	17,6	2,9	2,9

Σύνολο φυτεμένης ἐπιφάνειας στίς
ἐκμεταλλεύσεις πού ἔχουν μελετηθεῖ

Κατανομή τῆς φυτεμένης ἐπιφάνειας

Κόρινθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	479	—	8,1	27,7	26,0	10,2	27,7
συνεταιρισμένοι	635	—	4,4	34,9	21,7	17,5	21,4
σύνολο	1114	—	6,0	31,8	23,6	14,3	24,1
Ζάκυνθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	178	—	1,5	9,5	—	—	89,0
συνεταιρισμένοι	931	—	0,4	1,8	5,0	11,9	80,5
σύνολο	1109	—	0,8	3,2	4,2	10,0	83,6
Γαϊτάνι (Ζάκυνθος)	221	—	9,0	43,8	28,0	6,7	12,2

γητές, πολύ περισσότεροι από τους «συνεταιρισμένους», τείνουν πιά πολύ άπ' τους άλλους στην αξιοποίηση των φτωχότερων γαιών διά της κερδοσκοπικής καλλιέργειας.

Η κατανομή της φυτεμένης εκτάσεως επιθεβαιώνει έξ άλλου τό φαινόμενο: στην πόλη της Ζακύνθου, 19,5% τού συνόλου τών καλλιεργητών κατέχουν 83,6% τής φυτεμένης εκτάσεως και μόνο 6% «άπομονωμένων» κατέχουν 89% τής φυτεμένης εκτάσεως (άντίστοιχα 33 και 80% γιά τους συνεταιρισμένους). Γενικά, στό χωριό (Γαϊτάνι) οί άνομοιότητες έχουν μικρή σημασία: σχεδόν όλοι οί καλλιεργητές έχουν άμπέλια, πολύ λίγοι κατέχουν μεγάλες εκτάσεις (30% στό Γαϊτάνι εκμεταλλεύονται 20 ή περισσότερα στρέμματα κορινθιακής σταφίδας, αντιπροσωπεύοντας τό 12% τής όλικής εκτάσεως σέ άμπέλια). Στην πόλη, ή κατάσταση είναι περισσότερο διαφοροποιημένη: τά άμπέλια είναι λιγότερο έκτεταμένα, αλλά άνήκουν όχι μόνο στους μικρο-ιδιοκτήτες, πού φυτεύαν όλη τήν έκταση τής άγροτικής τους εκμεταλλεύσεως (10 - 20 στρέμματα), αλλά και σέ ένα μέρος τών μεγάλων ιδιοκτητών, πού αντικατέστησαν ένα σύστημα καλλιέργειας περισσότερο έκτατικό

(δημητριακά και έλιές) μέ φυτείες κερδοσκοπικές σέ εκτάσεις σχετικά σημαντικές (πάνω άπό 20 στρέμματα). Ο ίστορικός παράγοντας παρεμβαίνει άλλωστε πάντοτε γιά νά ποικίλει αυτές τίς διακρίσεις: οί άνισότητες είναι έντονότερες στή Ζάκυνθο άπ' ό,τι στην Κόρινθο.²⁵

Οί έλαιώνες

Στήν ίδια ομάδα τών κοινοτήτων, ή κατανομή τών ελαιώνων παρουσιάζει συχνά τά ίδια γενικά χαρακτηριστικά (πίνακας 5). Η έλιά στην Κόρινθο δέν έχει τήν ίδια θέση στην έκμετάλλευση, όπως στή Ζάκυνθο: 71% τών καλλιεργητών τής Κορίνθου δέν έχουν ελαιόδένδρα, έναντι 30% μόνο στην πόλη τής Ζακύνθου και 32% στό Γαϊτάνι. Άλλά αυτές οί άνισότητες ενδιαφέρουν πολύ

25. Ο μεγαλύτερος καλλιεργητής σταφιδάμπελων, πού συναντήσαμε στή Ζάκυνθο, κατέχει 190 στρέμματα άμπελιών, και ό μέσος όρος τών «μεγάλων» καλλιεργητών άμπελώνων (πάνω άπό 20 στρέμματα σέ άμπέλια) φθάνει τά 70 στρέμματα. Γιά τήν πόλη τής Κορίνθου οί άντίστοιχοι άριθμοί είναι 60 και 29 στρέμματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Έλαιώνες - Κατανομή τών εκμεταλλεύσεων
Κατανομή τού άριθμού τών δένδρων

	Άριθμός ύπό μελέτη εκμεταλλεύσεων	% τού συνόλου τών εκμεταλλεύσεων κατ' άριθμό ελαιοδένδρων				
		Χωρίς ελαιό- δένδρα	Πάνω άπό 10 δένδρα	10-49	50-99	100 και άνω
Κόρινθος (πόλη)						
άπομονωμένοι	130	61,1	1,8	7,4	7,4	22,2
συνεταιρισμένοι	103	82,4	—	5,1	7,2	5,1
σύνολο	233	71,2	0,9	6,3	7,3	14,1
Ζάκυνθος (πόλη)						
άπομονωμένοι	36	39,3	—	18,1	21,2	28,3
συνεταιρισμένοι	47	21,2	—	9,0	24,2	45,4
σύνολο	83	30,3	—	13,6	22,7	33,3
Γαϊτάνι (Ζάκυνθος)	37	32,3	—	14,7	32,3	20,5
	Όλικός άριθμός δένδρων στίς υπό μελέτη εκμεταλλεύσεις					
						Κατανομή τού άριθμού τών δένδρων
Κόρινθος (πόλη)						
άπομονωμένοι	5722	—	0,2	4,7	9,9	85,1
συνεταιρισμένοι	1202	—	—	11,0	39,0	50,0
σύνολο	6924	—	0,2	5,7	14,9	79,0
Ζάκυνθος (πόλη)						
άπομονωμένοι	3756	—	—	2,9	12,6	84,3
συνεταιρισμένοι	9122	—	—	1,0	5,1	93,1
σύνολο	12878	—	—	1,6	7,7	90,5
Γαϊτάνι	2365	—	—	5,0	34,6	60,2

ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Όπωροφόρα δένδρα - Κατανομή των εκμεταλλεύσεων
Κατανομή τής φυτεμένης επιφάνειας

	Αριθμός υπό μελέτη εκμεταλλεύσεων	% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων κατά μέγεθος φυτεμένης επιφάνειας					
		Χωρίς δένδρα	Κάτω των 5 στρεμ.	5-9 στρέμ.	10-14 στρέμ.	15-19 στρέμ.	20 καί άνω
Κόρινθος (πόλη)							
άπομονωμένοι	130	72,4	7,5	5,6	2,8	0,9	10,4
συνεταιρισμένοι	103	84,5	4,1	2,1	5,1	—	4,1
σύνολο	233	78,5	5,8	3,9	3,9	0,4	7,3
Βέροια (πόλη)							
άπομονωμένοι	48	29,0	12,9	22,5	16,1	6,5	12,9
συνεταιρισμένοι	45	23,0	17,9	17,9	15,3	20,5	5,1
σύνολο	93	25,7	15,7	15,7	15,7	14,2	8,5
Νάουσα (πόλη)							
άπομονωμένοι	24	10,5	31,5	31,5	21,0	—	5,2
συνεταιρισμένοι	70	—	23,2	36,6	26,6	3,2	10,2
σύνολο	94	2,5	25,3	35,4	25,3	2,5	8,8
Έπισκοπή							
άπομονωμένοι	12	8,3	8,3	33,3	8,3	16,6	25,0
συνεταιρισμένοι	58	3,7	7,4	18,5	22,2	7,4	40,7
σύνολο	70	4,5	7,5	21,2	19,6	9,0	37,8
Πλάτανος	61	42,1	17,5	17,5	7,0	8,7	7,0

Σύνολο φυτεμένης
επιφάνειας στις
υπό μελέτη
εκμεταλλεύσεις

Κατανομή τής φυτεμένης επιφάνειας

Κόρινθος (πόλη)							
άπομονωμένοι	465	—	3,6	8,6	6,8	3,8	76,9
συνεταιρισμένοι	191	—	4,1	7,8	27,7	—	60,2
σύνολο	656	—	3,8	8,3	12,9	2,7	72,1
Βέροια (πόλη)							
άπομονωμένοι	119	—	3,8	15,1	22,9	11,6	46,3
συνεταιρισμένοι	324	—	8,0	15,7	22,2	40,4	13,5
σύνολο	443	—	6,1	15,4	22,5	27,7	28,0
Νάουσα (πόλη)							
άπομονωμένοι	154	—	12,9	29,2	34,4	—	23,3
συνεταιρισμένοι	713	—	6,3	21,8	26,9	4,4	40,3
σύνολο	867	—	7,4	23,1	28,2	3,6	37,3
Έπισκοπή							
άπομονωμένοι	143	—	2,7	19,5	7,6	23,0	46,8
συνεταιρισμένοι	870	—	1,3	8,7	16,4	7,5	65,8
σύνολο	1013	—	1,5	10,2	15,2	9,7	63,1
Πλάτανος	311	—	9,3	22,8	14,4	26,0	27,3

περισσότερο τούς μικρούς ιδιοκτήτες παρά τούς μεγάλους· οι διαφορές είναι μικρότερες στους κατόχους 100 δένδρων και άνω: 14% του συνόλου των καλλιεργητών στην Κόρινθο, 20% στο Γαϊτάνι, 33% στη Ζάκυνθο. Η κατανομή των δένδρων επιθεωρώνει αυτό το συμπέρασμα: 14% των καλλιεργητών κατέχουν τό 79% των δένδρων στην Κόρινθο, έναντι 33% και 90% αντίστοιχα στη

Ζάκυνθο, 20% και 60% στο Γαϊτάνι. Πραγματικά, τά ποσοστά εδώ μπορεί νά φανούν περισσότερο άπαιηλά άπ' ό,τι οι άπόλυτοι αριθμοί ή άκόμα οι μέσοι όροι: ό μεγαλύτερος ιδιοκτήτης ελαιοδένδρων στην πόλη τής Ζακύνθου δέν έχει λιγότερες από 4.800 ρίζες, έναντι 1.250 του αντίστοιχου του τής Κορίνθου, και ό «μεγάλος» ιδιοκτήτης ελαιοδένδρων (πάνω από 100 δένδρα) έχει κατά μέσον

ΠΙΝΑΚΑΣ 7. Καπνός - Κατανομή των έκμεταλλεύσεων
Κατανομή της επιφάνειας που έχει καλλιεργηθεί

	Άριθμός ἀγροτικών έκμεταλλεύσεων πού έχουν μελετηθεί	% του συνόλου των έκμεταλλεύσεων κατά φυτεμένη μέ καπνό επιφάνεια					
		Χωρίς καπνό	Κάτω των 5 στρέμ.	5-9 στρέμ.	10-14 στρέμ.	15-19 στρέμ.	20 και άνω
Ξάνθη (πόλη)	71	21,8	7,8	50,0	20,3	—	—
Σέλερον	50	4,0	14,2	65,3	16,3	—	—
Όλθειον	33	3,0	33,3	54,5	9,0	—	—
Έχινος	110	4,5	4,5	59,0	27,0	3,6	0,9
<i>Όλική φυτεμένη επιφάνεια στις έκμεταλλεύσεις πού μελετήθηκαν (στρέμματα)</i>							
		<i>Κατανομή της φυτεμένης επιφάνειας</i>					
Ξάνθη (πόλη)	378	—	4,7	55,2	39,9	—	—
Σέλερον	326	—	8,5	65,3	26,0	—	—
Όλθειον	185	—	22,7	61,0	16,2	—	—
Έχινος	875	—	2,2	52,5	35,8	6,9	2,2

δρο 590 ρίζες στη Ζάκυνθο και 280 στην Κόρινθο. Παρ' όλες αυτές τις διαφορές, σχετικά με τό θέμα των έλαιοδένδρων υπάρχουν τρεις υποθέσεις τις οποίες έχουμε ήδη διατυπώσει.

—Οι άνομοιότητες παρατηρούνται περισσότερο στο επίπεδο μιάς κερδοσκοπικής καλλιέργειας όπως ή έλια, παρά στο επίπεδο της συνολικής διαρθρώσεως της έκμεταλλεύσεως.

—Είναι περισσότερο αισθητές, όσο ή κερδοσκοπική καλλιέργεια είναι λιγότερο διαδεδομένη στη συγκεκριμένη περιοχή.

—Είναι έντονότερες για τούς καλλιεργητές που κατοικούν στην πόλη άπ' ό,τι είναι για τούς καλλιεργητές της ύπαιθρου.

Τά καρποφόρα δένδρα

Η κατανομή των καρποφόρων δένδρων τείνει να διαφοροποιήσει αυτές τις διαπιστώσεις (πίνακας 6). Υπενθυμίζουμε ότι πρόκειται για έσπεριδοειδή (βασικά λεμονιές) στην Κόρινθο, και μηλιές και ροδακινιές στην περιοχή της Βέροιας. Οί πιο αισθητές διαφορές είναι τοπικές. Τά καρποφόρα δένδρα είναι περισσότερο διαδεδομένα στις πλαγιές του Βερμίου, στη Μακεδονία, παρά στην περιοχή της Κορίνθου, όπου οί ειδιότητες είναι περισσότερο διαφοροποιημένες (σταφιδάμπελα, έλιές): 78% των καλλιεργητών της Κορίνθου δέν έχουν καρποφόρα δένδρα, έναντι 2% μόνο στη Νάουσα, 4,5% στην Έπισκοπή, 26% στη Βέροια και 42% στον Πλάτανο. Οί διαφορές μεταξύ Βέροιας και Νάουσας εξηγούνται από τό γεγονός ότι στη Νάουσα υπάρχουν πολύ περισσότεροι μικρο-ιδιοκτήτες, οί όποιοί φύτεψαν δλόκληρη τη

γεωργική έκταση (πίνακας 1), ενώ στον Πλάτανο, τό δένδρο κρατάει πιά δεύτερη θέση μπροστά στη μεγάλη καλλιέργεια (δημητριακά, βαμβάκι, ζαχαρότευτλο).²⁶

Άλλά οί τοπικές αυτές άνισότητες τείνουν να μειωθούν στο επίπεδο των μεγαλύτερων ιδιοκτητών (κατόχων 20 στρεμμάτων ή περισσότερων καρποφόρων δένδρων), οί όποιοί αποτελούν τό 7-8% του συνόλου των καλλιεργητών, εκτός από την Έπισκοπή. Άλλωστε, οί διαφορές είναι μεγαλύτερες στην Κόρινθο παρά στις κοινότητες που παράγουν ροδάκινα και μήλα: για τις σημαντικές εκτάσεις (πάνω από 20 στρέμματα ανά έκμετάλλευση καρποφόρων δένδρων), ή διαφορά μεταξύ του άριθμού των καλλιεργητών και της εκτάσεως που κατέχουν σε δένδρα, φθάνει τό 65 στην Κόρινθο και δέν ξεπερνά τό 30 στην περιοχή της Βέροιας (29 στη Νάουσα, 26 στην Έπισκοπή, 20 στον Πλάτανο και ή Βέροια).

Μήπως πρέπει ν' αναζητηθούν, στο βαθύτερο νόημα των κερδοσκοπικών καλλιεργειών, οί διαφορές που παρουσιάστηκαν στο επίπεδο της συνολικής διαρθρώσεως της άγροτικής έκμεταλλεύσεως, καθώς και ή αντίθεση μεταξύ μιάς μεσογειακής Έλλάδας λιγότερο ομοιομορφής και μιάς βόρειας περισσότερο εξισορροπημένης;

Ό καπνός

Η ανάλυση του πίνακα 7, που παρουσιάζει την

26. Στη Νάουσα συναντήσαμε τον μεγαλύτερο δένδροκαλλιεργητή του δείγματος (75 στρέμματα άποφοφορά), ενώ οί αντίστοιχοί της Κορίνθου και της Βέροιας δέν έχουν, αντίστοιχα, παρά 50 και 49 στρέμματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8. Μέγεθος τών εκμεταλλεύσεων μέ βάση τήν ηλικία του άρχηγού τής εκμεταλλεύσεως (47 συνεταιριζόμενων τής Σίνδου)

Ήλικία	Μέγεθος τών εκμεταλλεύσεων (% του συνόλου)				Σύνολο
	Κάτω τών 20 στρεμ.	20-39 στρέμ.	40-69 στρέμ.	70 και άνω	
Κάτω τών 45 ετών	—	66,6	26,6	6,6	31,5
45-64 ετών	—	25,0	50,0	25,0	51,0
65 ετών και άνω	25,0	25,0	37,5	12,5	17,5
Σύνολο	4,2	38,2	40,4	17,2	100,0

κατανομή τών εκτάσεων καλλιέργειας καπνού στίς κοινότητες συγκριτικού έλέγχου τής περιοχής τής Ξάνθης, θά επιθεβαινε αυτή τήν υπόθεση: ή φυτεμένη μέ καπνό έκταση σπάνια ξεπερνά τά 10 στρέμματα άνά εκμετάλλευση, και οι διαφορές μεταξύ άριθμού καπνοκαλλιεργητών και φυτεμένης εκτάσεως είναι μικρές. Στήν Ξάνθη, φθάνουν στό άνώτατο όριο: 20% τών καπνοκαλλιεργητών καλλιεργούν πάνω από 10 στρέμματα καπνού, αλλά κατέχουν μόνο τό 40% τής φυτεμένης εκτάσεως.²⁷ Είναι άλήθεια πώς ή καλλιέργεια του καπνού άπαιτεί πολύ έργατικό δυναμικό. Τό σχετικό ύψηλό κόστος του περιορίζει και μάλιστα άπαγορεύει στίς μεγάλες εκμεταλλεύσεις νά επεκταθούν μέ τή βοήθεια μισθωτών άγρωγατών. Σχετικά μέ αυτό, έχει σημασία τό γεγονός ότι στήν πόλη τής Ξάνθης, στήν οποία υπάρχουν μεγάλο καπνοκαλλιεργητές (54% τής άγροτικής εκτάσεως σε εκμεταλλεύσεις άνω τών 70 στρεμμάτων) υπάρχουν και οι περισσότερες εκμεταλλεύσεις χωρίς καπνό (22%): οι μεγάλο ιδιοκτήτες προτιμούν μάλλον νά συνεχίσουν τήν έκτατική και μηχανοποιημένη καλλιέργεια δημητριακών, παρά νά επιδοθούν στή λεπτή καλλιέργεια του καπνού, ή οποία δέν αποδίδει παρά μόνο στό πλαίσιο τής οικογενειακής εκμεταλλεύσεως.

Έέλος, ή διάρθρωση τών εξειδικευμένων καλλιεργειών μās επιτρέπει νά καθορίσουμε τήν άνάλυση του έγινε στό συνολικό επίπεδο τής εκμεταλλεύσεως. Πολλές φορές, υπάρχει κάποια υπερβολή στίς πιο σημαντικές διαφορές: είναι οι καλλιεργητές ή οι πιο εύνοούμενες περιοχές που παρουσιάζουν επίσης τις πιο άισθητές άνομοιότητες. Άπό τήν άποψη αυτή, ή επανάληψη τών τριών παραγόντων που έχουμε ήδη αναφέρει άποδεικνύεται ένδιαφέρουσα.

Ό ιστορικός παράγοντας τείνει νά επισκιασθεί. Διατηρείται περισσότερο στή Ζάκυνθο, όπου άποτελεί τήν αίτια για πιο φανερές άνομοιότητες, παρά στήν Κόρινθο, στήν κατανομή τής άρδευόμενης εκτάσεως. Πραγματικά, αυτό που έχει άπομείνει

άπό τις μεγαλύτερες εκτάσεις διατηρεί ίχνη μιάς έκτατικής άγροτικής οικονομίας, κατά τήν οποία οι εξειδικευμένες καλλιέργειες, οι οποίες άπαιτούν έργατικό δυναμικό και επενδύσεις, εισάγονται μέ άργό ρυθμό, όπως στήν περίπτωση μεγάλων εκμεταλλεύσεων μέ δημητριακά, στήν πεδιάδα τής Ξάνθης. Οι άνισότητες στήν κατανομή τών εξειδικευμένων καλλιεργειών είναι πρόσφατες και άναφέρονται στίς διαδικασίες τών σαράντα τελευταίων ετών, ιδίως μετά τόν πόλεμο.

Ό κοινωνικο-πολιτιστικός παράγοντας φέρνει σε αντίθεση τήν πόλη μέ τό χωριό. Ξαναβρήκαμε τήν άποφασιστική επίδραση του στά σταφιδάμπελα και τήν ελιά. Τις άνομοιότητες τίς αντίλαμβάνονται λιγότερο οι καλλιεργητές που κατοικούν στήν έπαρχία, όπου ή πλειονότητα κατέχει φυτείες, και όπου υπάρχει μία ίσορροπία στήν κατανομή. Στήν πόλη παρουσιάζονται σημαντικές άνισότητες: μεγάλο άριθμός καλλιεργητών που δέν έχουν καμιά κερδοσκοπική καλλιέργεια, μικροί καλλιεργητές οι οποίοι φύτευαν όλη τήν υπό εκμετάλλευση έκταση, αλλά δέν αντιπροσωπεύουν παρά ένα άσήμαντο μέρος τής όλικής εκτάσεως, μερικοί μεγάλο-ιδιοκτήτες που κατέχουν μεγάλες εκτάσεις.

Ό γεωγραφικός παράγοντας αντιπαράθετει πάντοτε μία Βόρεια Έλλάδα μέ περισσότερο έξισοροποιημένες τάσεις, πρόσ μιά μεσογειακή Έλλάδα μέ έντονότερες άνισότητες που είναι λιγότερο αίσθητές στά όπωροφόρα δένδρα και τόν καπνό παρά στά σταφύλια Κορίνθου, τά έσπεριδοειδή ή τά έλαιόδένδρα. Η άγροτική μεταρρύθμιση, δραστηριότερη στή Βόρεια Έλλάδα λόγω τής μαζικής εγκαταστάσεως τών προσφύγων, καθώς και μία παλαιότερη άστικοποίηση στή Νότια Έλλάδα, έξηγούν άνισοι τής διαφορές. Άποδεικνύουν ίσως έναν έντονο βαθμό προόδου στίς άνισότητες, που συνεχώς δξύνονται.

4) Οι άνισότητες, μέ βάση τήν ηλικία του καλλιεργητή και τόν άριθμό τών προσώπων που ζούν άπό τήν εκμετάλλευση

Η άνάλυση έπρεπε νά περιορισθεί εδω μόνο σε ένα συνεταιρισμό τής Σίνδου, που μās έδωσε τά άναγκαία στοιχεία. Είναι έξ ίσου ένδιαφέρουσα. Ό πίνακας 8 δείχνει τό μικρό άριθμό τών ηλικιωμένων καλλιεργητών: 17,5% του συνόλου είναι άνω τών 65 ετών. Άλλά είναι περισσότερο άνησυχητική ή διαπίστωση ότι οι καλλιεργητές ηλικίας 45-65 ετών είναι περισσότεροι άπό τό ήμισυ του συνόλου (51%). Υπάρχει έπομένως μία καταφανής γήρανση του γεωργικού πληθυσμού και ή επίδραση τής μεταναστεύσεως πλήττει ιδιαίτερα τις τάξεις τών νέων ηλικιών: ό μικρός άριθμός τών νέων γεωργο-καλλιεργητών φανερώνει κάποιο κίνδυνο για τό μέλλον τής Σίνδου.

²⁷ Ό μεγαλύτερος καλλιεργητής του δείγματος μένει στόν Έζινο και φυτεύει κάθε χρόνο 20 στρέμματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9. Μέγεθος των εκμεταλλεύσεων και αριθμός ατόμων που ζούν από την εκμετάλλευση (47 συνεταιρισμένων της Σίνδου)

Αριθμός ατόμων	Μέγεθος των εκμεταλλεύσεων (% του συνόλου)					Σύνολο	Μέσος αριθμός στρεμ./προσώπων
	Κάτω των 20 στρεμ.	20-39 στρεμ.	40-69 στρεμ.	70 και άνω	—		
1-2	15,6	20,0	64,4	—	100	21	
3-4	—	29,8	40,5	29,7	100	12	
5-6	—	16,9	34,7	48,4	100	14	
7 και άνω	—	—	26,3	73,7	100	13	
Σύνολο	1,6	23,9	40,8	33,7	100	12,8	
Μέσος αριθμός στρεμ./προσώπων	12	9,1	11,8	19,9	12,8		

Οι γεωργο-καλλιεργητές των 45-64 ετών εμφανίζουν σαν πραγματικός παράγοντας «μπλοκαρίσματος» της διαρθρώσεως της ιδιοκτησίας, γιατί οι ηλικιωμένοι αγρότες δεν διατηρούν συνήθως παρά μία εκμετάλλευση που συμπληρώνει την αγροτική τους σύνταξη, πολύ πενιχρή άλλωστε.²⁸ Άλλα οι καλλιεργητές ηλικίας 45-64 ετών συγκεντρώνουν εκτάσεις ιδιαίτερα σημαντικότερες από τον μέσον όρο: τρία τέταρτα από αυτούς διαθέτουν πάνω από 40 στρέμματα, τó ένα τέταρτο πάνω από 70 στρέμματα (μέσο μέγεθος εκμεταλλεύσεως στην κοινότητα, 45 στρέμματα). Αντίθετα, τά δύο τρίτα των καλλιεργητών ηλικίας κάτω των 45 ετών άδικούνται πολύ και κατέχουν λιγό-

τερα από 40 στρέμματα. Οί κλασικές διαδικασίες συγκεντρώσεως (κληρονομιά και αγορά) ενισχύουν επομένως τή θέση των πιο ηλικιωμένων καλλιεργητών. Η ζωτική ανάγκη για γή είναι ιδιαίτερα αισθητή στους νεότερους: ή χορήγηση προικας συχνά δεν είναι σε θέση να διορθώσει τίσ ανισότητες. Γι' αυτό λοιπόν είναι εξαιρετικά εύαλωτοι στις εξωτερικές προκλήσεις.

Ως προς τόν αριθμό των ατόμων τά όποια ζούν από τήν εκμετάλλευση, εδω παρουσιάζεται κάποια ισορροπία με τó μέγεθος τής εκμεταλλεύσεως (πίνακας 9). Μόνο τά μικρά νοικοκυριά (1-2 προσώπων) και οί μεγάλες εκμεταλλεύσεις φαίνονται πώς προσφέρουν άτομικά ηλίκα πολύ άνωτερα από τόν μέσον όρο των 12,5 στρεμμάτων κατ' άτομο. Πραγματικά, ό ρόλος των συμπληρωματικών εισοδημάτων είναι πολύ πολύπλοκος εδω, για νά μπορέσουμε νά δώσουμε μία σωστή άνάλυση.

28. 150 φράγκα (900 δρχ.) περίπου τήν τριμηνία, τήν εποχή που έγινε ή έρευνα, για ένα ζευγάρι ηλικιωμένων συζύγων που και οί δύο τους ήταν πάνω από 65 χρόνια.

(συνεχίζεται στο επόμενο ελληνόγλωσσο τεύχος, άρ. 33)